॥ ॐ ॥

तर्कसंग्रहः

न्यायबोधिनी पदकृत्यसहितः ।

व्याकरणाचार्येण—

सच्चिदामप्रसाद शर्म्मणा संशोधितः

प्रकाशक—

मैनेजर—भार्गव पुस्तकालय,

चौक, बनारस सिटी ।

केवल आवरण पृष्ठ—

निज

७ प्रेस, त्रिलोचन—काशी में

कर प्रकाशित किया ।

॥ ॐ ॥

तर्कसंग्रहः

न्याय बोधिनी पदकृत्य सहितः

व्याकरणा चार्येण—

अम्बिकाप्रसाद शर्म्मणा

संशोधितः

प्रकाशक—
मैनेजर भार्गव पुस्तकालय,
चौक बनारस सिटी

मुद्रक—
बाबू सूर्य्यनारायणजी, जगन्नाथ प्रिंटिङ्ग वर्क्स,
राजघाट—काशी।

प्रथमावृत्ति २०००] सन् १९२३ ई०। [

॥ श्री ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

तर्कसंग्रहः ।

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम्
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥

न्यायबोधिनी ।

निखिलागमसञ्चारि (१) श्रीकृष्णाख्यं परं महः ।
ध्यात्वा गोवर्द्धनसुधीस्तनुते न्यायबोधिनीम् ॥१॥

चिकीर्षितस्य (२) ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थमिष्टदेवतानमस्कारात्मकं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थतो निबध्नाति (३)—निधायेति ॥

---

१ आगमसञ्चारित्वं नाम आगमप्रतिपाद्यत्वम् प्रतिपाद्यतासम्बन्धेनागमेषु विद्यमानत्वम् वा ॥

२ कर्तुमिच्छा चिकीर्षा तद्विषयीभूतस्य ग्रन्थस्येत्यर्थः ॥

३ प्रतिपाद्यतावच्छेदककोटिप्रवेशानुकूलो व्यापारो निपूर्वकबन्धधातोरर्थः ॥

४ ग्रन्थत इति सप्तम्यन्तात्तसिः । ग्रन्थे इत्यर्थः ॥

पदकृत्यम् ।

श्रीगणेशं नमस्कृत्य पार्वतीशङ्करं परम् ।
मया चन्द्रजसिंहेन क्रियते पदकृत्यकम् ॥ १ ॥

विश्वेशं जगत्कर्त्तारं श्रीसाम्बमूर्तिं हृदि मनसि निधाय नितरां धारयित्वा गुरुवन्दनंच विधाय कृत्वा-इत्यर्थः ॥ बालेति ॥ अत्राधीतव्याकरणकाव्यकोशोऽनधीतन्यायशास्त्रो बालः । व्यासादावतिव्याप्तिवारणाय-'अनधीतन्याय' इति ॥ स्तनंधयेऽतिप्रसक्तिवारणाय-'अधीतव्याकरण इति ॥

"यस्मादिदमहं मन्ये बालानामुपकारकम् ।
तस्माद्धितकरं वाक्यं प्रवक्तव्यं सता सदा ॥

सुखेति ॥ सुखेनानायासेन (१) बोधाय 'पदार्थतत्वज्ञा-

---

१ श्रोतृप्रवृत्यर्थं ग्रन्थादौ - विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्ध-रूपान् चतुरोऽनुबन्धान् प्रदर्शयन् मूलं विवरणयति पदार्थतत्त्वज्ञानायेति ॥ तथा च पदार्थतत्त्वज्ञानमेव प्रयोजनं सूचितम् ॥ द्रव्यादिसप्तपदार्थाश्च विषयाः ॥ पदार्थतत्त्वावधारणमीप्सुरधिकारी ॥ सम्बन्धश्च विषयग्रन्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः ॥ अनुबन्धत्वञ्च प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वम् ॥ परमस्य शास्त्रस्य मोक्ष एव प्रयोजनम् सचात्यन्तकीदुःखनिवृत्तिः ॥ दुःखानि च षडिन्द्रियाणि ॥ षड्विषयाः षड्बुद्धयः शरीरं सुखं दुःखञ्चेत्येकविंशति संख्याकानि ॥ एतेषां निवृत्तिक्रमश्चेत्थम् शास्त्रेण तत्त्वज्ञानं भवति तेन च मिथ्याज्ञानस्य नाशः ॥ ततोरागद्वे-

नाय' इत्यर्थः ॥ तर्क्यन्ते प्रमितिविषयीक्रियन्त इति तर्काः द्रव्यादिसप्त पदार्थाः, तेषां संग्रहः संक्षेपेणोद्देशलक्षणपरीक्षा यस्मिन् स ग्रन्थः ॥ नाममात्रेण वस्तुसङ्कीर्त्तनम् उद्देशः । यथा 'द्रव्यगुण—'इति ॥ असाधारणधर्मो (१) लक्षणम् । यथा—गन्धवत्वं पृथिव्याः । लक्षितस्य लक्षणं सम्भवति न वा' इति विचारः परीक्षा ॥ 'अत्रोद्देशस्य पक्षज्ञानं फलम् लक्षणस्य इतरभेदज्ञानम् ॥ परीक्षाया लक्षणदोषपरिहारः—इति मन्तव्यम् ।

पदार्थाः कति, कानिच तेषां नामानि

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तैव पदार्थाः ।

(न्याय॰) अथ पदार्थान् विभजते (२)—'द्रव्य' इति अत्र सप्तग्रहणं 'पदार्थत्वं द्रव्याद्यन्यतमत्वव्याप्यम्' (३) इति व्याप्तिलाभाय ॥ ननु "शक्तिपदार्थस्याष्टमस्य विद्यमानत्वात् कथं 'सप्तैव' इति ॥ तथाहि ॥ वह्निसंयुक्तेन्धना-

---

त्वादिदोषाणां नाशः ॥ ततः प्रवृत्तेरनुत्पादः ॥ ततोजन्मानुत्पत्तिः ॥ ततोदुःखानुत्पाद इति ॥

१ असाधारणत्वञ्चान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम् ।

२ द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वंच द्रव्यादिभेदसप्तकाभाववत्वम् । प्रत्येक व्यक्तिप्रसिद्धानां द्रव्यादिभेदानां सप्तानां कुत्राप्य सत्वेन तादृशभेदसप्तकत्वाभावस्य सर्व्वत्र सत्वान्नदोष इति भावः

दौ सत्यपि मणिसंयोगे दाहो न जायते, तच्छून्ये तु जायते ॥ अतो 'मणिसमवधाने शक्तिर्नश्यति, मण्यभावदशायां दाहानुकूला शक्तिरुत्पद्यते' इति कल्प्यते॥ तस्माच्छक्तिरतिरिक्तः पदार्थः" इति चेत् न मणेः प्रतिबन्धकत्वेन (४) तदभावस्य (५) कारणत्वेनैव निर्वाहे मणिसमवधानासमवधानाभ्यामनन्तशक्ति तद्ध्वंसतत्प्रागभावकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ तस्मात् 'सप्तैव' पदार्था इति ॥

कति द्रव्याणि कानि च तानि

तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव ।

(न्याय०) द्रव्याणि विभजते—'पृथिवी' इति ॥ ननु "अन्धकारस्य दशमद्रव्यस्य सत्वात् कथं 'नवैव' इति ॥ तथाहि 'नीलं तमश्चलति' इति प्रतीतेर्नीलरूपाश्रयत्वेन क्रियाश्रयत्वेन च द्रव्यत्वं सिद्धम् । न च 'क्लृप्तद्रव्येष्वन्तर्भावात्कुतो दशमद्रव्यत्वम्' इति वाच्यम् आकाशादिपञ्चकस्य नीरूपत्वात्तमसो नीलरूपत्वाद्वायोरपि नीरूपत्वान्न तेष्वन्तर्भावः तमसो निर्गन्धत्वान्न पृथिव्यामन्तर्भावः सम्भवति, जलतेजसोः शीतोष्णस्पर्शवत्वान्न तयोरन्तर्भावः ॥ तस्मात्तमसो दशमद्रव्यत्वं सिद्धम्" इति चेत् न

४ प्रतिबन्धकत्वञ्च कार्य्यकार्य्यानुकूलशक्त्यन्यतरविघटकत्वमिति ॥ ५ प्रतिबन्धकाभावस्य ॥

तेजसोऽभावेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनायां मानाभावात् ॥ न च "विनिगमनाविरहात् (१) तेज एवान्धकाराभावस्वरूपम्" इति वाच्यम् तेजसोऽभावस्वरूपत्वे सर्वानुभूतोष्णस्पर्शस्याश्रयत्वबाधात् द्रव्यान्तरकल्पने गौरवात् ॥ तस्मादुष्णस्पर्शगुणाश्रयतया तेजसो द्रव्यत्वं सिद्धम् । तमसि (२) नीलरूपप्रतीतिस्तु भ्रान्तिरेव दीपापसरणक्रियाया एव तत्र भानात् ॥

(पदकृत्य०) तत्रेति ॥ तत्र 'सप्तपदार्थमध्ये' इत्यर्थः ॥ द्रव्याणि नवैव इत्यन्वयः ॥ एवं 'तत्र' इति पदं 'चतुर्विंशति गुणाः' इत्यादिष्वप्यन्वेति ॥ द्रव्यत्वजातिमत्त्वं 'गुणवत्त्वं समवायिकारणत्वं' वा द्रव्यसामान्यलक्षणम् ॥

कति गुणाः के च त इति

रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशति गुणाः ।

कियन्ति कर्माणि, कानि च तानीति

उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणि ॥ परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ॥

---

१ एकपक्षसाधकायुक्तिर्विनिगमना

(पद०) परमपरं चेति ॥ परसामान्यम्, अपरसामान्यम् इत्यर्थः परत्वं चाधिकदेशवृत्तित्वम् ॥ अपरत्वं च न्यूनदेशवृत्तित्वम् ॥

विशेषस्य कति भेदा इति

नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता (१) एव ॥

समवायः कतिविधिः

समवायस्त्वेक (२) एव ॥

अभावस्य भेदः स्वरूपं च वक्तव्यम् वक्तव्यमिति प्रश्ने उत्तरम्

अभावश्चतुर्विधः (३)। प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावो ऽन्योन्याभावश्चेति ॥

पृथिव्याः किं लक्षणं कति च भेदाः

गन्धवती पृथ्वी। सा द्विधा—नित्याऽनित्या च। नित्या परमाणुरूपा। अनित्या कार्यरूपा। पुनस्त्रिविधा—शरीरेन्द्रियविषयभेदात्।

---

१ विशेषत्वं नाम स्वतोव्यावृत्तत्वम्। फलञ्च तस्य निरवयवद्रव्यभेदसिद्धिः ॥

२ समवायत्वं नाम नित्यत्वेसतिसम्बन्धत्वम्।

३ अभावत्वं नाम प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वम् ॥ भावत्वञ्च समवायैकार्थसमवायान्यतरसम्बन्धेन सत्तावत्वम् ॥

शरीरमस्मदादीनाम् । इन्द्रियं गन्धग्राहकं (२) घ्राणं नासाग्रवर्ति । विषयो मृत्पाषाणादिः ॥

(न्यायबो०) गन्धवतीति ॥ गन्धवत्त्वं (३) पृथिव्या लक्षणम् ॥ लक्ष्या पृथिवी ॥ पृथिवीत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् ॥ यद्धर्मावच्छिन्नं लक्ष्यं, स धर्मो लक्ष्यतावच्छेदकः ॥ यो धर्मो यस्या अवच्छेदकः सा तद्धर्मावच्छिन्ना ॥ तथा च लक्ष्यतावच्छेदकं पृथिवीत्वं चेल्लक्ष्यता पृथिवीत्वावच्छिन्ना ॥ एवं शीतस्पर्शवत्त्वादिलक्षणेषु जलत्वादीनां लक्ष्यतावच्छेदकत्वं बोध्यम् ॥

(पद०) तदेव हि लक्षणम्, यदव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवरूपदोषत्रयशून्यम् ॥ यथा गोःसास्नादिमत्त्वम् ॥ अव्याप्तिश्च लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वम् ॥ अत एव गोर्न कपिलत्वं लक्षणम्, तस्याव्याप्तिग्रस्तत्वात् ॥ अतिव्याप्तिश्च लक्ष्यवृत्तित्वे सत्यलक्ष्यवृत्तित्वम् । अत एव गोर्न शृङ्गित्वं लक्षणम्, तस्यातिव्याप्तिग्रस्तत्वात् ॥ असम्भवश्च लक्ष्यमात्रावृत्तित्वम् ॥ अत एव गोरेकशफवत्त्वं न लक्षणम्, तस्यासम्भवग्रस्तत्वात् ॥ नित्येति ॥ ध्वंसभिन्नत्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं नित्यत्वम् ॥ ध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय 'ध्वंसभिन्न' इत्यादि ॥ घटादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् ॥ ध्वंसप्रतियोगि-

त्वं (१) प्रागभावप्रतियोगित्वं वाऽनित्यत्वम् ॥ (२) यन्नो· गायतनं तदेव शरीरम् , चेष्टाश्रयो वा ॥ इन्द्रियमिति ॥ चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय 'गन्धग्राहकम्' इति ॥ का· लादावतिप्रसक्तिवारणाय 'इन्द्रियम्' इति ॥ विषय इति ॥ शरीरेन्द्रियभिन्नत्वे सत्युपभोगसाधनं विषयः शरीरा· दावतिव्याप्तिनिरासाय भिन्नान्तम् ॥ परमाण्वादावतिप्रस· क्तिवारणाय विशेष्यदलम् ॥ कालादिवारणाय 'जन्यत्वे सति' इत्येतदपि बोध्यम् ॥

जलस्य किं लक्षणम् कति च भेदाः

शीतस्पर्शवत्य आपः । ता द्विविधाः—नित्या अनित्याश्च । नित्याः परमाणुरूपाः अनित्याः

---

१ ध्वंसस्य ध्वंसाभावेन ध्वंसप्रतियोगित्वं ध्वंसे नास्ति इति तस्य अनित्यत्वं न स्यादतः प्रागभावेति=प्रागभावेऽपि प्रागभावप्रतियोगित्वं नास्तीति तत्राप्यनित्यत्वं नस्यादतो ध्वंस- प्रागभावान्यतरप्रतियोगित्वमनित्यत्वमिति लक्षणम् समीचीनम् ॥

२ आत्मनोभोगस्थानमित्यर्थः सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारा· वच्छेदकमिति यावत्=सुखादिसाक्षात्कारावच्छेदकत्वं देश· कालयोरपि तत्रापिशरीरत्वव्यवहारप्रसक्तिः स्यादत आह चेष्टाश्रयोवेति=चेष्टा हि हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थः क्रियाविशेषः सचशरीरैकदेशे हस्तादावप्यस्त्यतोऽन्त्यावयवित्वेसतीत्यपि विशेषणं देयम्=अन्त्यावयवित्वञ्च द्रव्यान्तरानारम्भक द्रव्य· त्वमित्यर्थः ॥

कार्यरूपाःपुनस्त्रिविधाःशरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वरुणलोके । इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति । विषयः सरित्समुद्रादिः ॥

(पद०) शीतेति तेजआदावतिव्याप्तिवारणाय 'शीत' इति । आकांक्षा (१) वारणाय स्पर्श इति ॥ कालादावति (२) प्रसक्तिवारणाय 'समवायसम्बन्धेन' इति पदं देयम् ॥ इन्द्रियमिति ॥ त्वगादावतिव्याप्तिवारणाय 'रसग्राहकम्' इतिरसनेन्द्रियम् ॥ रससन्निकर्षादावति (३) व्याप्तिनिरासाय 'इन्द्रियम्' इति ॥ सरिदिति आदिना तडागहिमकरकादीनां (४) संग्रहः ॥

तेजसः किं लक्षणं के च भेदाः

उष्णस्पर्शवत्तेजः । तद्द्विविधम्—नित्यमनित्यञ्च । नित्यम्परमाणुरूपम् । अनित्य कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधम्—शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमादित्यलोके । इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः

(१) किंशीतं यद्वत्या आप इत्याकांक्षायाम् ॥

(२) आदिपदेन दिक्परिग्रहः ॥ दैशिकविशेषणतया देशे कालिकविशेषणतया काले जन्यपदार्थानां वृत्तित्वनियमादिति भावः ॥

कृष्णताराग्रवर्ति । विषयश्चतुर्विधः—भौमदिव्यौदर्याकरजभेदात् । भौमं वन्ह्यादिकम् । अबिन्धनं (१) दिव्यं विद्युदादि । भुक्तस्य परिणामहेतुरुदर्यम् । आकरजं सुवर्णादि ॥

(पदकृ०) उष्णेति ॥ जलादावतिव्याप्तिवारणाय 'उष्णः' इति ॥ कालादावतिव्याप्तिवारणाय 'समवायसम्बन्धेन' इति पदं देयम् ॥ इन्द्रियमिति ॥ घ्राणादावतिव्याप्तिवारणाय 'रूपग्राहकम्' इति ॥ काला (२) दावतिव्याप्ति, निरासाय 'इन्द्रियम्' इति ॥ 'भेदात्' इतिपदं प्रत्येकमभिसम्बन्ध्यते (३) भौमभिति ॥ आदिपदेन खद्योतगततेजः प्रभृतिपरिग्रहः ॥ विद्युदिति ॥ आदिना रविचन्द्रादि परिग्रहः ॥ भुक्तेति ॥ भुक्तस्यान्नादेःपरिणामो जीर्णता तस्य हेतुरुदर्यम्, इत्यर्थः । सुवर्णेति ॥ आदिना रजतादेः परिग्रहः ॥

---

१ आप इन्धनम् प्रकाशकं यस्य तदबिन्धनम्

२ कालादीनां जन्यवस्तुमात्रं प्रति कारणत्वे रूपादिग्राहकत्वमप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तिः स्यादेवात इन्द्रियमिति ।

३ द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति नियमादिति भावः ।

वायोः किं लक्षणं केच भेदाः ।

रूपरहितस्पर्शवान् वायुः । स द्विविधः नित्योऽनित्यश्च । नित्यः परमाणुरूपः । अनित्यः कार्यरूपः । पुनस्त्रिविधः—शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वायुलोके । इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवृत्ति । विषयो वृक्षादिकम्पनहेतुः शरीरान्तः सञ्चारी वायुः प्राणः । स चैकोऽप्युपाधिभेदात्प्राणापानादिसंज्ञां लभते ॥

(न्यायबो) एवं पृथिव्यादित्रिकं निरूप्य वायुं निरूपयति—रूपरहितेति ॥ रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम् ॥ सतिसप्तम्या विशिष्टार्थतया रूपरहितत्वविशिष्टस्पर्शवत्वं वायोर्लक्षणम् ॥ विशेषणानुपादाने स्पर्शवत्वमात्रस्य लक्षणत्वे पृथिव्यादित्रिकेऽतिव्याप्तिः तत्रापि स्पर्शवत्वस्य सत्वादत उक्तं रूपरहितेति ॥ विशेष्यानुपादाने आकाशादिपञ्चकेऽतिव्याप्तिः, तत्रापि रूपरहितत्वस्य सत्वात् अतउक्तं स्पर्श इति ॥ अतिव्याप्तिर्नाम अलक्ष्ये लक्षणसत्वम् ॥ यथा गोः शृङ्गित्वं लक्षणं कृतं चेत् लक्ष्यभूतगोभिन्नमहिष्यादावतिव्याप्तिः तत्रापि शृङ्गित्वस्य विद्यमानत्वात् ॥ अव्याप्तिर्नाम लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वम् ॥ यथा गोर्नील-

रूपवत्त्वं लक्षणं कृतं चेत् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकाश्रयभूते श्वेतगवि (वे) नीलरूपत्वस्याभावात् अव्याप्तिः अ-सम्भवो नाम लक्ष्यमात्रे कुत्रापि लक्षणासत्त्वम् ॥ यथा—गोरेकशफत्वम् गोसामान्ये द्विशफत्वेन एकशफत्वाभावात् ॥ अतिव्याप्त्यव्याप्त्यसम्भवानां (प्रत्येकम्) निष्कृष्टलक्षणं च लक्ष्यता (१) वच्छेदकसामानाधिकरण्ये सति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यम्' अति-व्याप्तिः ॥ अव्याप्तिस्तु (२) 'लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् ॥ असम्भवस्तु (३) 'लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् ' इति ॥

(पदकृ०) रूपेति ॥ घटादिवारणाय विशेषणम् ॥ आकाशादिवारणाय विशेष्यम् ॥ इन्द्रियमिति ॥ चक्षुरादिवारणाय 'स्पर्शग्राहकम्' इति ॥ कालादिवारणाय 'इन्द्रियम्' इति ॥ हस्तेति । आदिपदेन जलादीनां परिग्रहः ॥

१ यथा शृङ्गित्वरूपे लक्षणे लक्ष्यतावच्छेदकगोत्वसमानाधिकरण्यमपि गोत्वाच्छिन्नप्रतियोगिताको यो महिष्यादौ भेद-स्तत्समानाधिकरण्यमपीतिलक्षणसंगतिः ॥

२ एवंनीलरूपवत्त्वरूपे लक्षणे लक्ष्यतावच्छेदकगोत्वसमानाधिकरणश्वेतगोनिष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वसत्त्वाल्लक्षणसंगतिः ॥

३ एवं हि एकशफत्वरूपे लक्षणे लक्ष्यतावच्छेदकगोत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वमिति लक्षणसंगतिः ।

शरीरेति ॥ महावायुवारणाय विशेषणम् मनआदि वारणाय विशेष्यम् । धनञ्जय (१) वारणाय संचारी इति ॥ उपाधीति मुखनासिकाभ्यां निर्गमनप्रवेशनात् प्राणः ॥ जलादेरधोनयनाद् अपानः ॥ भुक्तपरिणामाय जाठरानलस्य समुन्नयनात् समानः अन्नादेरूर्ध्वनयनाद् उदानः नाडीमुखेषु विततनाद्व्यानः इति क्रियारूपोपाधि भेदात्तथा व्यवह्रियत इत्यर्थः ॥

आकाशस्य किं लक्षणं के च भेदाः

शब्दगुण (२) कमाकाशम् । तच्चैकं विभुनित्यञ्च

(न्यायबो०) आकाशं लक्षयति (३) शब्दगुणकम्, इति ॥ अत्रगुणपदं आकाशे शब्द एव विशेषगुणः इति द्योतनाय । न त्वतिव्याप्तिवारणाय, समवायेन शब्दवत्त्वमात्रस्य लक्षणत्वात् ॥ तदुक्तम्—

"रूपं गन्धो रसः स्पर्शः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः । बुद्ध्यादि भावनान्ताश्च शब्दो वैशेषिका गुणाः ॥" इति ॥

---

१ धनञ्जयस्य सर्वशरीरव्याप्तत्वेन सञ्चरणं नास्तीति भावः ॥

२ भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वेन तन्निरासार्थं गुणपदमुपात्तमिति बोध्यम् ॥

३ असाधारणधर्मबोधमनुकूलोव्यापारोलक्षधातोरर्थः ।

तच्चैकमिति ॥ अनेकत्वे मानाभावादिति । विभ्विति ॥ सर्वमूर्तसंयोगित्वं विभुत्वम् ॥ मूर्तत्वं च क्रियाश्रयत्वम् ॥ पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसि मूर्तानि । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशपञ्चकं भूतपदवाच्यम् । भूतत्वं नाम बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् (१) ॥

(पदकृ०) शब्देति ॥ शब्दो गुणो यस्य तत्तथा ॥ असम्भववारणाय शब्दपदमुन्नेयम् ॥ विभ्विति ॥ सर्वमूर्तद्रव्य (२) संयोगित्वं विभुत्वम् ॥

कालस्य किं लक्षणं केचभेदाः—

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः । स चैको विभुर्नित्यश्च ॥

(न्यायबो०) कालं लक्षयति-अतीतेति ॥ व्यवहारहेतुत्वस्य लक्षणत्वे 'घटः' इति व्यवहार (३) हेतुभूतघटादावतिव्याप्तिवारणाय 'अतीतादि' इति विशेषणोपादानम् ॥

(पदकृ०) अतीतेति ॥ अतीत आदिर्यो व्यवहारः 'अतीतःभविष्यद्वर्तमान (१) इत्यात्मकः, तस्यासाधारणो

१ वर्तमानध्वंसप्रतियोगिक्रियोपलक्षितत्वमतीतत्वम् । वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिक्रियोपलक्षितत्वं भविष्यत्त्वम् ॥

हेतुः काल इत्यर्थः ॥ 'नन्विदं लक्षणम् आकाशेऽतिव्याप्तं व्यवहारस्य शब्दात्मकत्वात्' इति चेत् न अत्र हेतुपदेन निमित्तहेतोर्विवक्षितत्वात्' नचैवमपि कण्ठताल्वाद्यभिघातेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥ विभुत्वस्यापि (२) निवेशात् ॥

दिशोलक्षणं भेदश्चोच्यतामिति प्रश्ने उत्तरम्—

'प्राच्यादिव्यवहारहेतु'र्दिक् । सा चैका नित्या विभ्वी च ॥

(न्यायबो०) दिशो लक्षणमाह-प्राचीति ॥ उदयाचलसंयुक्ता दिक् प्राची ॥ अस्ताचलसंयुक्ता दिक् प्रतीची ॥ मेरोः सन्निहिता दिग् उदीची—मेरोर्व्यवहिता दिग् दक्षिणा ॥

(पदकृ०) प्राच्येति ॥ 'इयं प्राची' 'इयमवाची' इयं प्रतीची' 'इयमुदीची' (३) इत्यादि व्यवहारासाधारणं (कारणं) दिगित्यर्थः ॥ 'हेतुर्दिक्' इत्युच्यमाने परमाण्वादावतिव्याप्तिः स्यात् 'तद्वारणाय, प्राच्यादिव्यवहारहेतुः' इति ॥ आकाशादि (४) वारणाय, असाधारण, इत्यपि बोध्यम् ।

---

१ भूतभविष्यद्भिन्नत्वम्वर्तमानत्वम् ।

२ तथाच विभुत्वे सत्यतीतादिव्यवहारासाधारणनिमित्तकारणत्व कालत्वमिति फलितोऽर्थः ॥

आत्मनो लक्षणं भेदश्च प्रतिपादयेति प्रश्ने उत्तरम्

ज्ञानाधिकरणमात्मा [१] स द्विविधः—परमात्मा २ जीवात्मा चेति तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव। जीवः ३ प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च ॥

(न्यायबो०) आत्मानं निरूपयति—ज्ञानाधिकारण-मिति ॥ अत्राधिकरणपदं समवायेन ज्ञान (४) लाभार्थम् ॥

(पदकृति) ज्ञानाधिकरणेति ॥ भूतलादिवारणाय 'ज्ञान' इति ॥ कालादिवारणाय ' समवायेन' इत्यपि देयम् ॥ ईश्वर इति ॥ समवायसम्बन्धेन नित्यज्ञानवान् ईश्वरः ॥ जीवेति ॥ सुखादिसमवायिकारणं जीवः ॥

---

१ मुक्तावस्थायां ज्ञानोत्पादकात्ममनःसंयोगाभावेन ज्ञाना-धिकरणत्वाभावात् मूलोक्तं लक्षणमसमतो ज्ञानसमाना-धिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्व मात्मनो लक्षणं बोध्यम्

२ जीवत्वं च समवायेन जन्यज्ञानाधिकरणत्वम् ॥

३ सुखादिभोगवैचित्र्यात् प्रतिशरीरं जीवभेदोऽनुमीयते इति भावः ॥

४ अन्यथा कालिकसम्बन्धेन कालेपि ज्ञानस्य सत्त्वेनाति-व्याप्तिः स्यादिति भावः ॥

मनसो लक्षणमुच्यतामिति प्रश्ने उत्तरम्

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः । तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणु (६) रूपं नित्यंच॥

(न्यायबो०) मनो निरूपयति—सुखादीति ॥ उपलब्धिर्नाम साक्षात्कारः ॥ तथाच सुखादिसाक्षात्कारकारणत्वे सतीन्द्रियत्वं मनसो लक्षणम् ॥ इन्द्रियत्वमात्रोक्तौ चक्षुरादावतिव्याप्तिः, अतः पूर्वदलम् ॥ विशेष्यानुपादाने आत्मन्यतिव्याप्तिः, आत्मनो ज्ञानादिकं प्रति समवायिकारणत्वात् अत इन्द्रियत्वरूपविशेष्योपादानम् ॥

(पदकृ०) सुखेति ॥ आत्ममनःसंयोगादि (१) वारणाय 'इन्द्रियम्' इति ॥ चक्षुरादिवारणाय 'सुख' इति ॥

रूपस्य लक्षणं भेदतिश्च कुत्र वर्तत इति प्रश्नेउत्तरम् ।

चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम् । तच्च शुक्लनीलपीतहरितरक्तकपिशचित्रभेदात्सप्तविधम् ॥ पृथिव्यप्तेजोवृत्ति । तत्र पृथिव्यां सप्तविधम् । अभास्वरशुक्लं जले, भास्वरशुक्लं तेजसि ॥

---

५ मध्यमपरिमाणत्वेऽनित्यत्वापत्तिः विभुत्वे च विभुद्वयसंयोगास्वीकारेणात्ममनःसंयोगरूपासमवायिकारणस्याभावाद्ज्ञानानुपपत्तिरत आह परमाणुरूपमिति ॥

[न्यायबो०] रूप लक्षयति चक्षुर्मात्रेति चक्षुर्मात्रग्राह्य-त्ववाशिष्टगुणत्ववत्त्वं रूपस्य लक्षणम् ॥ विशेष्यमात्रोपादाने रसादावतिव्याप्तिः,अतः 'चक्षुर्मात्रग्राह्य' इति विशेषणम् ॥ तावन्मात्रोपादाने रूपत्वेऽतिव्याप्तिः 'यो गुणोयदिन्द्रियेण गृह्यते—तन्निष्ठा जातेरपि [१] तदिन्द्रियेण गृह्यते' इति नियमात् अतस्तद्वारणाय विशेष्योपादानम् ॥ चक्षुर्मात्र-ग्राह्यत्वं नाम चक्षुर्भिन्नेन्द्रियाग्राह्यत्वे सति चक्षुर्ग्राह्यत्वम् ॥ मात्रपदानुपादाने संख्यादिसामान्यगुणेऽतिव्याप्तिः' सख्या-दावपि चक्षुर्ग्राह्य [त्व] विशिष्टगुण [त्व] स्य सत्वात् अतस्तत्रातिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम् ॥ संख्यादेश्चक्षुर्भिन्न-त्वग्ग्राह्यत्वाच्चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं नास्ति ॥ अतीन्द्रिय गुरुत्वादावति-व्याप्तिवारणाय चक्षुर्ग्राह्येति ॥ अत्र लक्षणे ग्राह्यत्वं नाम लौकिक प्रत्यक्षविषयत्वम् ॥ अग्राह्यत्वंनाम तदविषयत्वम् ॥ तथा च त्वगिन्द्रियजन्यसाक्षात्काराविषयत्वे सति चक्षुर्जन्य-लौकिक (२) प्रत्यक्षविषयत्वेसति गुणत्वं इति फलितोऽर्थः ॥ ननु 'प्रभाघटसंयोगे रूपलक्षणस्यातिव्याप्तिः तस्य चक्षुर्मात्र

---

१ अपिनाऽभावसंग्रहः ॥

२ ज्ञातं रूपमिति प्रत्यक्ष उपनीतभावविषये ज्ञानेऽतिव्याप्ति-वारणाय लौकिकेति तथा च तादृशज्ञानप्रत्यक्षस्य चक्षुः—संयु-क्तमनः संयुक्तात्मसमवायरूपसन्निकर्षजन्यस्य षड्विध सन्नि-कर्षाजन्यत्वान्न दोषः ॥

ग्राह्यत्वात्' इति चेत् ॥ न गुणपदस्य विशेषगुणमात्रपरत्वात् नचैवं विशेषगुणघटितलक्षणे संख्यादावतिव्याप्त्यभावन्मात्रपदवैयर्थ्यम्' इति वाच्यम् ॥ जलमात्रवृत्तिसांसिद्धिकद्रवत्वादावतिव्याप्तिवारणाय तदुपादानात् ॥ अथवा [२] चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमद्गुण [त्व]स्य लक्षणत्वान्न प्रभाघटसंयोगादावतिव्याप्तिः, संयोगत्वजातेश्चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वाभावात्॥ घटसंयोगस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वतद्गतजातेरपि त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वात्॥ अत्र जातिघटितलक्षणे गुणत्वानुपादाने चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमति सुवर्णादावतिव्याप्तिः तद्वारणाय तदुपादानम् ॥ एवं रसादिलक्षणे विशेषणानुपादाने लक्ष्यभिन्नगुणेऽतिव्याप्तिः विशेष्यानुपादाने लक्ष्यमात्रवृत्तिरसत्वगन्धत्वादावतिव्याप्तिः' अतो विशेषणविशेष्ययोरुपादानम् ॥

(पदकृ०)चक्षुर्मात्रेति ॥ रूपत्वादिवारणाय गुणपदम् ॥ रसादिवारणाय 'चक्षुर्ग्राह्य' इति । संख्यादिवारणाय मात्रपदम् ॥ यद्यपि प्रभाभित्तिसंयोगवारणाय गुणपदेन विशेषगुणत्वस्य विवक्षणीयतया तत एव संख्यादिवारणं सम्भवति मात्रपदं व्यर्थम्, तथापि सांसिद्धिकद्रवत्ववारणाय तदावश्यकम् ॥ वस्तुतस्तु परमाणुरूपेऽव्याप्ति वारणाय चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमत्वस्य विवक्षणीयतया विशेषपदं न

२ एवमपि परमाणुरूपेऽव्याप्तिरत आह अथवेति

देयम् । द्व्यणुकादि (१) वारणाय गुणपदं तु देयम् ॥ सप्तेति ॥ 'रूपम्' इत्यनुपज्यते ॥

रसस्य लक्षणं भेदश्च प्रदर्शनीयम् इति प्रश्नस्योत्तरम् ।

रसनाग्राह्यो गुणो रसः । स च मधुराम्ल-लवणकटुकषायतिक्तभेदात्षड्विधः । पृथिवी-जलवृत्तिः । तत्र पृथिव्यां षड्विधः । जले मधुर एव ॥

[पदकृ०] रसनेति ॥ रसत्वादिवारणाय 'गुणः' इति ॥ रूपादिवारणाय 'रसन' इति ॥ तत्रेति ॥ पृथिवीजलयोरित्यर्थः ॥ षड्विध इति ॥ अत्र 'रस' इत्यनुवर्तते ॥

गन्धस्य लक्षणं भेदश्च वाच्य मितिप्रश्ने उत्तरम् ।

घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः स द्विविधः—सुरभिर सुरभिश्च पृथिवीमात्रवृत्तिः ॥

(पदकृ०) घ्राणेति ॥ गन्धत्वादावतिव्याप्तिवारणाय 'गुणः' इति ॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणाय 'घ्राणग्राह्यः' इति ॥ पृथिवीति ॥ पृथिवीसम्बन्धसत्वे गन्धप्रतीतिसत्वं पृथिवीसम्बन्धाभावे गन्धप्रतीत्यभावः' इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथिवीगन्धस्यैव प्रतीतिर्जले बोध्या ननु 'देशान्तरस्थकस्तु-

१ आदिना

रीकुसुमसम्बन्धिपवनस्यैतद्देशे सत्वेपि पृथिवीसम्बन्धाभावा-द्गन्धप्रतीत्यनुपपत्तिः ॥ नच वायवानीतत्र्यणुकादिसम्बन्धोऽस्त्येव इति वाच्यम् ॥ कस्तूर्या न्यूनतापत्तेः कुसुमस्य सच्छिद्रत्वापत्तेः इति चेत् ॥ न ॥ भोक्त्रदृष्टविशेषेण पूर्ववत्त्र्यणुकान्तराद्युत्पत्तिः ॥ कर्पूरादौ तु तदभावान्न तथा ॥

स्पर्शं लक्षणं तद्भेदान् सच कुत्रवर्तत इति प्रदर्शयेति ।

त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः । स त्रि-विधः—शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् । पृथिव्यप्ते-जोवायुवृत्तिः । तत्र शीतो जले । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः ॥

(न्यायबो०) स्पर्शं लक्षयति—त्वगिन्द्रियेति ॥ अत्रापि मात्रपदं संख्यादिसामान्यगुणादावतिव्याप्तिवारणाय ॥ अन्यद्विशेषणकृत्यं पूर्ववद्बोध्यम् । ग्राह्यत्वपदार्थोऽपि पूर्ववदेव बोध्यः ॥

(पदकृ०) त्वगिति ॥ स्पर्शत्वादावतिव्याप्तिवारणाय 'गुणः' इति ॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणाय 'त्वगिन्द्रिय—इति ॥ संख्यादिवारणायमात्रपदम् ॥ तत्रेति ॥ पृथिव्यादिचतुष्टये ॥ शीत इति ॥ शीतस्पर्शः ॥ उष्णइति ॥ उष्णस्पर्शः

रूपरस गन्ध स्पर्शाः कुत्र पाकजाः कुत्र च अपाकजाः इति प्रश्ने उत्तरम्

रूपादि चतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च॥ अन्यत्रा (१) पाकजं नित्यमनित्यं च । नित्यगतं (२) नित्यम् । अनित्य (२) गतमनित्यम् ॥

(न्यायबो०) रूपादीति ॥ एतत्तत्त्वनिर्णयश्चेत्थम् पाको नाम विजातीयतेजःसंयोगः ॥ स च नानाजातीयोरूपजनको विजातीयतेजःसंयोगः ॥ तदपेक्षया रसजनको विजातीयः ॥ एवं गन्धजनकोऽपिविजातीयः एवं स्पर्शजनकोऽपि तथा ॥ एवं प्रकारेण भिन्नभिन्नजातीयाः पाकाः कार्यवैलक्षण्येन कल्पनीयाः ॥ तथाहि ॥ तृणपुञ्जनिक्षिप्तआम्रादा-

वस्तुतस्तु उद्बुद्धानुद्बुद्धभेदेन गन्धो द्विविधः तत्र कुसुमादौ भूतलावयवा उभय गन्धवन्तः अतएव यत्रद्वारा सारनिसृतनिःशेष कुसुम गन्धाभावोऽप्युपलभ्यते तथा च रजतापहारि सलिलसंयोगेन रजतपर्णोपरिभागस्थसूक्ष्मावयवापहरणवत् वेगशालिनावायुनापि कुसुमोपरि भागस्थसूक्ष्मावयवा अपकृष्यन्ते इति न सच्छिद्रत्वादि दोषापत्तिर्नाप्यदृष्टादि क्लिष्टकल्पना इति भावः॥

१ लौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिरेव चक्षुरग्राह्यत्वगिन्द्रियग्राह्य गुणविभाजकोपाधिमत्त्वमिति फलितोऽर्थः ॥

१ सलिलादित्रिके रूपर सस्पर्शत्रिकमग्निसंयोगानुत्पन्नमित्यर्थः ॥

२ परमाणुगतम् ॥ कार्य्यगतम् ॥

वृष्मलक्षणविजातीयतेजःसंयोगात् पूर्वहरितरूपनाशे रूपान्तरस्य पीतादेरुत्पत्तिः नतु रसादेरुत्पत्तिः ॥ पूर्वरस्यैवाम्लस्यानुभवात् ॥ क्वचित्पूर्वहरितरूपस्य सत्वेऽपि रसपरावृत्तिर्दृश्यते, विजातीयतेजःसंयोगविपाकवशात्पूर्वतनाम्लरसनाशेन मधुररसस्यानुभवात् ॥ तस्माद्रूपजनकापेक्षया रसजनको विलक्षण एवाङ्गीकार्य्यः ॥ एवं गन्धजनकोऽपि विलक्षण एव, रूपरसयोरपरावृत्तावपि पूर्वगन्धनाशे विजातीयपाकवशात्सुरभिगन्धोपलब्धेः ॥ एवं स्पर्शजनकोऽपि पाकवशात्कठिनस्पर्शनाशे मृदुस्पर्शानुभवात् ॥ तस्माद्रसादिजनका विजातीया एव पाकाः ॥ अत एव पार्थिवपरमाणूनामेकजातीयत्वेऽपि पाकमहिम्ना विजातीयद्रव्यान्तरानुभवः ॥ यथा गोभुक्ततृणादीनामापरमाण्वन्वतभङ्गे तृणारम्भकपरमाणुषु विजातीयतेजः संयोगात् पूर्वरूपादिचतुष्टयनाशे तदनन्तरं दुग्धे यादृशं रूपादिकं वर्तते तादृशरूपरसगन्धस्पर्शजनकास्तेजःसंयोगा जायन्ते, तदुत्तरं तैरेव तादृशरूपरसादय उत्पद्यन्ते ॥ एतादृशरूपरसादिविशिष्टपरमाणुभिर्दुग्धद्व्यणुकमारभ्यते, ततस्त्र्यणुकादिक्रमेण दुग्धारम्भः इति ॥ एवं दुग्धारम्भकैःपरमाणुभिरेव दध्यारभ्यते पाकमहिम्ना ॥ एवं दध्यारम्भकैरेव परमाणुभिर्नवनीतारम्भ इति दिक् ॥

संख्यायाः किं लक्षणं कुत्र च वर्तत इति प्रश्ने उत्तरम्

एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्या । नवद्रव्य—

वृत्तिः । एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता । एकत्वं नित्य-मनित्यं च । नित्यगतं [१] नित्यम् । अनित्य [२] गतमनित्यम् । द्वित्वादिकं तु सर्वत्रानित्य [३] मेव ॥

[पदकृ०] एकादीति । 'एकत्वम् इत्यादिर्यो व्यवहारः अयमेकः इमौ द्वौ एते वहवः' इत्याद्यात्मकः । तस्य हेतुः संख्या, इत्यर्थः ॥ पटादिवारणाय 'एकादि' इति ॥ तथा च—

'एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च ॥

(१) भूतलादि चतुर्णां परमाणवः आकाशादि पञ्च च नित्यास्तेषु गतमेकत्वमपि नित्यमिति भावः ॥

२ अनित्यत्वं च यावत् घटपटादिकार्यजातस्य ॥

३ अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वादिति भावः ॥ समवायेन द्वित्वत्वा-वच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेनापेक्षाबुद्धेर्निमित्तकारणत्वम् असमवायिकारणं च समवायिकारणगतमेकत्वम् ॥ अपेक्षाबु-द्धित्वञ्चानेकैकत्वावगाहित्वम् ॥ तन्नाशादेव द्वित्वादीनां नाशः न च समवायिकारणनाशादसमवायिकारणनाशाद्वा कार्य्यनाश इति नियमविरोधः न नु समवायिकारणासमवायिकारणान्य-तर नाशादेव कार्य्यनाश इति नियमः किन्तु समवायिकारणा-समवायिकारणान्यतरनाशे कार्य्यनाशो भवत्येवेति नियमः तथाच कुत्रचित् द्वित्वादि स्थलेऽपेक्षाबुद्धिरूपनिमित्तकारण नाशादपि द्वित्वादिरूपकार्य्यनाशेन नियमविरोध इति भावः ॥

वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खं पद्मश्च सागरः ।
अन्त्यं मध्यं परार्धं च दशवृद्ध्या यथाक्रमम् ॥

इति महदुक्तेः परार्धपर्यन्तैव संख्या, इति भावः ॥

परिमाणस्य किं लक्षणं के च भेदा इति प्रश्ने उत्तरम्

मानव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम् । नवद्रव्यवृत्ति । तच्चतुर्विधम्-अणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चेति ॥

(पदकृ०) मानेति ॥ मानं परिमितिः' तस्य यो व्यवहारः 'इदमणु' इदं महत्' इत्याद्यात्मकः, तस्य कारणं परिमाणम्' इत्यर्थः ॥ दण्डादिवारणाय 'मान' इति ॥ कालादिवारणाय 'असाधारणं' इति ॥ शब्दत्ववारणाय 'कारणम् (१)' इति ॥ नवद्रव्येति ॥ चतुर्विधमपि परममध्यमभेदेन द्विविधम् ॥ तत्र परमाणुत्वह्रस्वत्वे च परमाणुमनसोः ॥ मध्यमाणुत्वह्रस्वत्वे द्व्यणुके ॥ परममहत्त्वदीर्घत्वे गगनादौ ॥ मध्यमहत्त्वदीर्घत्वे घटादौ ॥ 'एतन्मौक्तिकादेतन्मौक्तिकमणु' इति व्यवहारस्य निकृष्टमहत्त्वाद्गौणत्वं बोध्यम् ॥ एवमेव 'केतनाद्व्यजनं ह्रस्वम्' इत्यत्रापि निकृष्टदीर्घत्वाद्गौणत्वम् ॥

---

१ मानव्यवहारेति शब्दे शब्दत्वस्याप्यसाधारणधर्मत्वात्कारणेति पदमित्यर्थः ॥

पृथक्त्वस्य किं लक्षणं ।

पृथग्व्यवहारासाधारणकारणं पृथक्त्व । सर्वद्रव्यवृत्ति ॥

(पदकृ०) पृथगिति ॥ "अयमस्मात्पृथक् इति यो व्यवहारः तस्य कारणं पृथक्त्वम्, इत्यर्थः । दण्डादिवारणाय 'पृथक्' इत्यादि । कालादिवारणाय 'असाधारणं'-इति ॥ पृथग्व्यवहारत्ववारणाय 'कारणम्' इति ॥

संयोगस्य किं लक्षणम् -

संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः । नवद्रव्यवृत्तिः ।

(पदकृ०) संयुक्तेति ॥ 'इमौ संयुक्तौ' इति यो व्यवहारस्तस्य हेतुः संयोगः, इत्यर्थः ॥ दण्डादि वारणाय 'संयुक्तव्यवहार' इति ॥ कालादिवारणाय 'असाधारण' इत्यपि देयम् । संयुक्तव्यवहारत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय हेतुः (१) इति ॥ उपदर्शितलक्षणचतुष्टये 'असाधारण' पदं देयम् ॥ क्वचित्पुस्तके परिमाणपृथक्त्वलक्षणे 'असाधारण' पदं दृश्यते, 'तत्त्वाधुनिकैर्न्यस्तम्' इति बोध्यम् ॥

विभागस्य लक्षणं उच्यताम्

संयोगनाशको गुणो विभागः । नवद्रव्यवृत्तिः ।

१ संयुक्तव्यवहारासाधारणधर्मत्वं संयुक्तव्यवहारत्वस्यास्ति तद्वारणाय हेतुरिति पदमिति ॥

(न्याय०) विभागं लक्षयति-संयोगेति ॥ संयोगनाशकत्वविशिष्टगुणत्वं विभागस्य लक्षणम्॥ विशेषणमात्रोपादाने क्रियाया अपि संयोगनाशकत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय गुण[२]त्वविशेषणम् ॥

(पदकृ०) संयोगेति ॥ संयोगनाशजनक इत्यर्थः ॥ कालेऽतिप्रसक्तिनिवारणाय गुणपदम् ॥ ईश्वरेच्छादिवारणाय 'असाधारण' इत्यपि बोध्यम् ॥ ननु 'असाधारणपदोपादाने गुणपदस्य वैयर्थ्यं स्यात् इति चेत् न ॥ क्रियामतिप्रसक्तिवारणाय तस्याप्यावश्यकत्वात् ॥

परत्वापरत्वयोर्लक्षणं भेदश्च वाच्यम्

परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे । ते द्विविधे दिक्कृते कालकृते च दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम् । समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् । ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम् कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम् ॥

---

२ क्रमश्चात्रेत्थं पूर्वं द्रव्ये क्रिया क्रियातो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशो भवति ॥ तथा च संयोगनाशकत्वं क्रियाविभागयोरुभयोरपि सुवचं गुणपदप्रयोगे च क्रियाया गुणत्वाभावान्न दूषणम् साक्षात्पदोपादाने च गुणपदमनुपादेयमेवेति न दोषः ॥

* पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवर्तिनीतिक्वचिदधिकः पाठः ।

(पदकृ०) परेति ॥ 'परव्यवहारासाधारणं परत्वम् ॥ अपरव्यवहारासाधारणकारणम् अपरत्वम्' इत्यर्थः ॥ दण्डादि (१) वारणाय 'परव्यवहार' इति कालादिवारणाय 'असाधारण' इति । परव्यवहारत्ववारणाय 'करण' (२) इति ॥ एवमेव द्वितीयेऽपि बोध्यम् ॥

गुरुत्वस्य किं लक्षणम् ।

आद्य (३) पतनासमवायिकारणं गुरुत्वम् । पृथिवीजलवृत्ति ।

(न्यायबो०) गुरुत्वं लक्षयति—आद्येति ॥ द्वितीयपतनक्रियायां वेगस्यैवासमवायिकारणत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'आद्य इति ॥ उत्तरलक्षणेऽप्याद्यविशेषणं पूर्ववद्योजनीयम् ॥

(पदकृ०) आद्येति ॥ दण्डादि (१)वारणाय 'असमवायि' इति । रूपादिवारणाय 'पतन' (२) इति ॥ वेगेऽतिव्याप्तिवारणाय 'आद्य' इति ॥

---

१ दण्ड इत्यभिवादनाख्यासाधारणकारणत्वं दण्डेऽप्यस्तीति भावः ॥

२परव्यवहारे असाधारणधर्मत्वं परव्यवहारत्वस्याप्यतो साधारणकारणेति ॥

३ आद्यत्वञ्चेह स्वसमानाधिकरणपतनप्रतियोगिकध्वंसासमानकालिकत्वम् द्वितीयादिपतनप्राथमिकपतनध्वंससमानकालिकत्वाचन्द्रव्युदास इति भावः ॥

द्रवत्वस्य किं लक्षणं तच्च कति विधम् कुत्र च कीदृशम्

स्यन्दना (३) समवायिकारणं द्रवत्वम् पृथिव्यप्तेजोवृत्ति । तद्द्विविधम् । सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च । तत्र सांसिद्धि (४) कं जले नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोगजं द्रवत्वम् । तेजसि सुवर्णादौ

[पदकृ०] स्यन्दनेति । दण्डादि [५] वारणाय 'असमवायि' इति रसादिवार [६] णाय 'स्यन्दन, इति ॥

स्नेहस्य किं लक्षणं तच्च कुत्र वर्तत इत्यस्योत्तरम्

चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः । स्नेहः जलमात्रवृत्तिः ॥

---

१ आम्रादिपतनरूपायां क्रियायां बहुधा दण्डलोष्टादीनां निमित्त कारणत्वमतो समवायि इति ॥

२ घटादिरूपाद्यसमवायि कारणत्वं कपालादिगतरूपादीनामतःपतनेति पदम् ॥

३ स्यन्दनस्रवणरूपाक्रियाविशेषस्तदसमवायिकारणमित्यर्थं

४ सांसिद्धिकत्वं नाम निमित्तानपेक्षाधोदेशप्रसरत्वम् ॥

५ स्यन्दन प्रस्रवण तत्र निमित्त कारणता कुत्रचित् प्रतिरुद्ध सलिलस्थले दण्डस्यापि भवत्यतो समवायि इति पदमितिभाव

६ अवयविगतरसत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यवयवगरसत्वाद्यवच्छिन्नस्य कारणत्वादिति भावः ॥

[न्यायबो०] स्नेहं लक्षयति—चूर्णादीति ॥ चूर्णादिपिण्डीभावहेतुत्वे सति गुणत्वं स्नेहस्य लक्षणम् ॥ पिण्डीभावो नाम चूर्णादिधारणाकर्षणहेतुभूतो विलक्षणसंयोगः ॥ तादृशसंयोगे स्नेहस्यैवासाधारणकारणत्वम् ॥ न तु जलादिगतद्रव्यत्वस्य, तथा सति द्रुतसुवर्णादिसंयोगेन चूर्णादिपिण्डीभावापत्तेः ॥ अतः स्नेह एवासाधारण (१) कारणम् ॥ विशेषणमात्रोपादाने कालादावतिव्याप्तिः, तद्वारणाय विशेष्योपादानम् ॥ वस्तु (२) तस्तु द्रुतजलसंयोगस्यैव पिण्डीभावहेतुत्वम्, स्नेहस्य पिण्डीभावहेतुत्वे मानाभावात् ॥ जले द्रवत्वविशेषणात्करकादिव्यावृत्तिः ॥

(पदकृ०) चूर्णादीति ॥ 'चूर्णं पिष्टं तदेवादिर्यस्य मृत्तिकादेः स चूर्णादिः तस्य पिण्डीभावः संयोगविशेषः तस्य हेतुर्निमित्तकारणं स्नेहः, इत्यर्थः । कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् ॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणाय 'पिण्डीभाव' इति चूर्णपदं स्पष्टा (३) र्थम् ॥

---

१ असाधारणं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥

२ वस्तुतस्त्विति ग्रन्थेन स्नेहस्य मूलोक्तं लक्षणं व्याहतमतो ऽनायत्यास्नेहत्वजातियत्वमेव लक्षणं वाच्यमिति भावः ॥

३ लोहादिपिण्डीभावहेतुभूताग्निसंयोगव्यभिचारवारणाय चूर्णपदं न तु स्पष्टार्थमिति चिन्त्यम् ॥

शब्दस्य किं लक्षणं के च भेदाः

श्रोत्रग्राह्यो गुणः 'शब्दः । आकाशमात्रवृत्तिः । स द्विविधः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । तत्र ध्वन्यात्मको भेर्यादौ [१] वर्णात्मकः संस्कृतभाषारूपः ।

(न्यायबो०) शब्दं लक्षयति-श्रोत्रग्राह्य इति । शब्दत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय 'गुणः' इति ॥ स(२)त्रिविधःसंयोगजो विभागजः शब्दजश्चेति भेरीदण्डसंयोगजन्यो झांकारादिशब्दः, हस्तघातसंयोगादिजन्यो मृदङ्गादिशब्दः ॥वंशे पाट्यमाने दलद्वयविभागजन्यः पटपटादि शब्दः ॥ शब्दोत्पत्तिदेशमारभ्य कर्णविवरपर्यन्तं वीचीतरङ्ग न्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा निमित्तपवनसम्बन्धाच्छब्दधारा जायते तत्रोत्तरोत्तरशब्दे पूर्वं पूर्वशब्दः कारणम् ॥

---

१ भेर्यादिपदेन वेणुवीणादीनां संग्रहः ॥

२ स द्विविधोपि शब्दः संयोगजविभागजशब्दजभेदेन त्रिविधो भवति तत्र ध्वन्यात्मकस्य त्रिविधत्वं तु टीकाकारेण दर्शितम् वर्णात्मकस्य त्रिविधत्वञ्चेत्थं वायुकंठसंयोगेन ओष्ठद्वयविभागेन वीचीतरङ्गन्यायेन च त्रिविधत्वम् ॥ तत्र शब्दमात्रे समवायिकारणमाकाशम् ॥ असमवायिकारणञ्च यथाक्रमेण कण्ठाकाशसंयोगः ॥ ओष्ठाकाशविभागादिरिति ॥

[पदकृ०] श्रोत्रेति॥शब्दत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय 'गुणः' इति ॥ रूपादिवारणाय 'श्रोत्रग्राह्यः' इति ॥ वस्तुवस्तु श्रोत्रोत्पन्नशब्दस्यैव श्रोत्रग्राह्यत्वेन तद्भिन्नेऽव्याप्तिवारणाय श्रोत्रग्राह्यजातिमत्त्वे तात्पर्याद् गुणपदमनुपादेयमेव ॥

बुद्धेः किं लक्षणं कश्चभेदः

सर्वव्यवहार [१] हेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम् [२] सा द्विविधा—स्मृतिरनुभवश्च ॥

(न्यायबो०) बुद्धेर्लक्षणमाह—सर्वव्यवहारेति ॥ व्यवहारः शब्दप्रयोगः, ज्ञानं विना शब्दप्रयोगासम्भवाच्छब्दप्रयोगरूपव्यवहारहेतुत्वं ज्ञानस्य लक्षणम् ॥ बुद्धिं विभजते—स्मृतिरनुभवश्चेति ॥

(पदकृ०)बुद्धिलक्षणमाह—सर्वेति ॥ सर्वे ये व्यवहारा आहारविहारादयस्तेषां हेतुर्बुद्धिरित्यर्थः ॥ दण्डादिवारणाय 'सर्वव्यवहार' इति । कालादिवारणाय 'असाधारण'इत्यपि देयम् ॥

---

१ व्यवहारत्वावच्छिन्न कार्य्यतानिरूपितासाधारणकारणत्वं बुद्धित्वमिति निष्कर्षः ॥

२ लाघवेन लक्षणान्तरमाह ज्ञानमिति ॥ ज्ञानत्वजातिमत्वं बुद्धित्वमित्यर्थः ॥ लाघवञ्च शरीरकृतमुपस्थितिकृतं सम्बन्धकृतमिति त्रिविधमिति बोध्यम् प्रकृते चाद्यमेवेति ॥

स्मृतेः किं लक्षणम्

संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः [१]

[न्यायबो॰] स्मृतिं लक्षयति—(संस्कारेति) ॥ संस्कारजन्यत्वविशिष्टज्ञानत्वं स्मृतेर्लक्षणम् ॥ विशेषणानुपादाने प्रत्यक्षानुभवेऽतिव्याप्तिः' तद्वारणाय विशेषणोपादानम् ॥ संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्योपादानम् ॥ ध्वंसे प्रतियोगिनः कारणत्वात् संस्कारध्वंसेऽपि संस्कारजन्यत्वस्य सत्त्वात् ॥

(पदकृ॰) संस्कारेति ॥ संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय 'ज्ञानम्' इति । अनुभवेऽतिव्याप्तिवारणाय 'संस्कारजन्यम्' इति । तथापि प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय संस्कारमात्रजन्यत्वं विवक्षणीयम् ॥ क्वचित्तथैव पाठः नचैवं सत्यसम्भवः [२] ॥ तस्य [३] संस्कारजन्यत्वे सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षाजन्यार्थत्वात् ॥

अनुभव लक्षणं तद्भेदश्चप्रदर्शनीयमिति प्रश्ने उत्तरम्

तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः । स द्विविधःयथार्थोऽयथार्थश्च ॥

---

१ स्मृतित्वञ्च स्मरामीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेष इति ॥

२ कार्य्यमात्रस्यादृष्टादिसाधारणकारणजन्यत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वं कस्यापि पदार्थस्य नास्तीति भावः ॥

३ मात्रपदस्य ॥

[न्यायबो०] अनुभवं लक्षयति-[तद्भिन्नमिति] ॥ तद्भिन्नत्वं नाम स्मृतिभिन्नज्ञानत्वम् ॥ तत्र विशेषणानुपादाने स्मृतावतिव्याप्तिः, विशेष्यानुपादाने घटादावतिव्याप्तिः अतस्तद्वारणाय तयोरुपादानम् ॥ अनुभवं विभजते—स द्विविध इति ॥

(पदकृ०) तदिति ॥ स्मृतित्वावच्छिन्नभिन्नमित्यर्थः॥ 'तेन, यत्किंचित्स्मृतिभिन्नत्वस्य स्मृतौ सत्वेपि न क्षतिः। घटादावतिव्याप्तिवारणाय, 'ज्ञानम्' इति ॥ स्मृतिवारणाय 'तद्भिन्नमिति,

यथार्थानुभवस्य प्रमाया वा लक्षणं निदर्शयतेति प्रश्ने उत्तरम्

तद्वति (१) तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थःसैव (२) प्रमेत्युच्यते ॥

(न्यायबो०) यथार्थानुभवं लक्षयति-तद्वतीति ॥ 'तद्वति' इत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम्, तच्छब्देन प्रकारीभूतो धर्मो धर्तव्यः। तथा च तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणम् ॥ उदाहरणम्—रजते 'इदं रजतम्' इति ज्ञानं रजतत्ववद्विशेष्यकत्वे सति रजतत्वप्र-

१ यथाघटत्ववतिघटे घटत्वप्रकारकानुभवो यथार्थइत्यर्थः॥

२ ननु भाष्यादिप्राचीनग्रन्थेषु प्रमाभेदेन विभागोऽस्तीत्यत आह सैव प्रमेति ॥

कारकम् ॥ 'तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकार (१) ताशालित्वम्, इति निष्कर्षः ॥ अन्यथा यथाश्रुते, रङ्गरजतयोः 'इमे रजतरङ्गे' इत्याकारकसमूहा (२) वलम्बनभ्रमेऽतिव्याप्तिः ॥ तत्रापि रजतत्ववद्विशेष्यकत्व-रजतत्वप्रकारकत्वयो रङ्गत्ववद्विशेष्यकत्वरङ्गत्वप्रकारत्वयोः सत्त्वात् । उक्तनिष्कर्षे तु दर्शितभ्रमे नातिव्याप्तिः समूहालम्बनभ्रमस्य रङ्गांशे रजतत्वावगाहित्वेन रजतांशे रङ्गत्वावगाहित्वेन च रजतत्वप्रकारताया रजतत्ववद्विशेष्यतानिरूपितत्वाभावत्, एवं रङ्गत्वप्रकारताया रङ्गत्ववद्विशेष्यतानिरूपितत्वाभावाच्चेति ॥

(पदकृ०) तद्वतीति ॥ तदेव प्रकारो यस्य स तथेत्यर्थः । तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकः इति यावत् ॥ स्मृतिवारणाय 'अनुभवः' इति । अयथार्थानुभवनिरसनाय 'तद्वति' इति ॥ निर्विकल्पकेऽतिव्याप्तिवारणाय 'तत्प्रकारकः' इति ॥ यथा रजतत्वाभाववत्यां शुक्तौ रजतत्वप्रकारकानुभवोऽयथार्थ इत्यर्थः ॥

अयथार्थानुभवस्य लक्षणं प्रदर्शयतेति प्रश्ने, उत्तरम्

तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थः॥

(न्यायबो०) अयथार्थानुभवं लक्षयति – तदभाववतीति ॥ अत्रापि पूर्ववत् तदभाववद्विशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठ-

---

१ प्रकारतानिरूपितप्रकारिताशालिज्ञानत्वमिति फलितोऽर्थः॥

२ ज्ञाने समूहालम्बनत्वञ्च विशेष्यताद्वयावगाहित्वम् ॥

प्रकार(१)ताशालिज्ञानत्वं विचक्षणीयम् ॥ अन्यथा रङ्ग-रजतयोः 'इमे रङ्गरजते'इत्याकारकसमूहालम्बनप्रमायामति-व्याप्तिः । एतत्समूहालम्बनस्य रङ्गरजतोभयविशेष्यकत्वेन रजतत्वरङ्गत्वोभयप्रकारकत्वेन च रजतत्वाभाववद्रङ्गविशेष्य-कत्वरजतत्वप्रकारकत्वयो रङ्गत्वाभाववद्रजतविशेष्यकत्वरङ्गत्वप्र-कारकत्वयोश्च सत्वात् ॥ निष्कर्षे 'तु रजतांशे रजतत्वावगा-हित्वेन रङ्गांशे रङ्गत्वावगाहित्वेन च रजतत्वप्रकारताया रज-तत्वाभाववद्रङ्ग विशेष्यता निरूपितत्वाभावात्, एवं रङ्गत्वप्र-कारताया रङ्गत्वाभाववद्रजतविशेष्यतानिरूपितत्वाभावात्, ना-तिव्याप्तिः ॥ उदाहरणम् यथा शुक्तौ 'इदं रजतम्' इति ॥

(पदकृ०) तद्भाववतीति ॥ 'तदभाववद्विशेष्यकतत्प्र-कारकोऽनुभवो यथार्थानुभवः, इति ॥ यथा शुक्तौ 'इदं रजतम्, इति ज्ञानम् स्मृतिवारणाय 'अनुभवः, इति ॥ यथार्थानुभवनिरसनाय 'तदभाववति, इति ॥ निर्विकल्पक (२) वारणाय तत्प्रकारकः इति ॥

यथार्थानुभव भेदान प्रदर्शयतेति प्रश्ने, उत्तरम्

यथार्थानुभवश्चतुर्विध :—प्रत्यक्षानुमित्युप-मितिशाब्दभेदात ।

१ तन्निष्ठ प्रकारतानिरूपित प्रकारिताशाल्यनुभवत्वमिति फलितोऽर्थः ॥

२ निर्विकल्पकत्वञ्च प्रकारताद्यनवगाहिज्ञानत्वम् ॥

[न्यायबो०] यथार्थानुभवं विभजते-"चतुर्विधः" इति

[पदकृ०] यथार्थेति ॥ यथार्थानुभवः 'प्रत्यक्षमेव' इति चार्वाकाः, 'अनुमितिरपि' इति काणादबौद्धाः, 'उपमितिरपि' इति नैयायिकैकदेशिनः, 'शाब्दमपि' इति नैयायिकाः, 'अर्थापत्तिरपि' इति प्रभाकराः, 'अनुपलब्धिकोऽपि' इति भाट्टवेदान्तिनौ 'सांभविकैतिह्यकावपि' इति पौराणिकाः, चैष्टिकोऽपि, इति तान्त्रिकाः ॥ एतेषां मतेऽस्वरसं [१] सम्भाव्य तस्य चातुर्विध्यं स्पष्टं दर्शितम् ॥

१ अस्वरसबीजन्तु अर्थापत्त्यादि प्रमाणानां पूर्वोक्तप्रत्य-क्षादिप्रमाणेष्वेवान्तर्भावसम्भवे पृथक् कल्पनमनर्थकमिति बोध्यम् ॥ तथाहि ॥ उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः ॥ उपपाद्यज्ञानं करणम् ॥ उपपादकज्ञानञ्च फलम् ॥ रात्रिभोज-नमन्तरेण दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृश पीनत्वमुपपाद्यम् ॥ रात्रिभोजनञ्चोपपादकम् ॥ अर्थस्या-पत्तिःकल्पना अर्थापत्तिः किम्वा अर्थस्यापत्तिः कल्पना यस्मादित्यर्थापत्तिशब्दः समासभेदेन फल करण योर्वाचक इति बोध्यम् तथाच पीनोदेवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति दृष्टे श्रुते वा दिवाभुञ्जानस्य पीनत्वं रात्रि भोजनं विना ऽनुपपन्न-मित्यनुपपत्तिज्ञानं भवति इयमेवार्थापत्तिः ततो देवदत्तो रात्रिभोजी दिवाऽभुञ्जमानत्वे सति पीनत्वादिति केवलव्यतिरे-क्यनुमानेनैव सिद्धौ तस्या अकिञ्चित्करत्वादिति ॥ एवमभा-वप्रत्यक्षेऽप्यनुपलब्धिसहकृतेन्द्रियस्यैव कारणत्वेनानुपलब्धेः पृथक् प्रमाणत्वमकिञ्चित्करमिति ॥ एवं शते पञ्चाशदिति

चतुर्णामनुभावानां कानि करणानिति प्रश्ने उत्तरम्

तत्करण [१] मपि चतुर्विधम् प्रत्यक्षा (२) नुमानोपमानशब्दभेदात् ॥

[न्यायबो] तत्करणमिति । फलीभूतप्रत्यक्षादिकरणं चतुर्विधम् इत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षादिचतुर्विधप्रमाणानां प्रमाकरणत्वं सामान्यलक्षणम् एकैकप्रमाणलक्षणं तु वक्ष्यते, प्रत्यक्षज्ञान, इत्यादिना ।

(पदकृ०) तदिति ॥ यथार्थानुभवात्मकप्रमायाः करणमित्यर्थः ॥

कारणस्य किं लक्षणं इति प्रश्ने उत्तरम्

असा (३) धारणं कारणं करणम् ॥

निर्णयात्मकसम्भवो ऽनुमानान्तर्भूतः ॥ ३ ॥ एवं चेष्टाप्यनुमानप्रयोजिकैवेति सिद्धं प्रमाणानां चातुर्विध्यमिति भावः ॥

१ प्रसंगसंगत्या प्रमाणं विभजते ॥ तत्करणमिति ॥

२ अक्षमक्षं प्रतिजातमिति प्रत्यक्षमित्येवं प्रत्यक्षपदमिन्द्रिय परं तदेव विषयपरं ज्ञानपरञ्च गौण्यावृत्या बोध्यम् ॥ एवमनुमीयते लिङ्गद्वाराज्ञाप्यतेऽनेनेत्युपमानं लिङ्गपरामर्शः ॥ एवमुपमीयते सादृश्येन ज्ञाप्यतेऽनेनेत्युपमानं सादृश्यज्ञानम् एवं शप्यते निग्रहानुग्रहौ क्रियेते ऽनेनेति शब्दः ॥

३ प्रमाणज्ञानं करणाधीनमतस्तावत्करणं निर्वक्ति ॥ असाधारणेति ॥

(न्यायबो०) करणलक्षणमाह—असाधारणमिति ॥ 'व्यापारवदसाधारणकारणं करणम्', इत्यर्थः । असाधारणत्वं 'कार्यत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वम्', इत्यर्थः । यथा दण्डादौ घटं प्रत्यसाधारणकारणत्वम् कार्यत्वव्याप्यो घटत्वादिरूपधर्मः, तदवच्छिन्नकार्यता घटे, तन्निरूपितकारणता दण्डे, अतो घटं प्रति दण्डोऽसाधारणकारणम् । भ्रम्यादिरूपव्यापारत्वञ्च करणम् साधारणत्वं च कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वम् ॥ ईश्वरेच्छादृष्टादेः कार्यत्वावच्छिन्नं प्रत्येव कारणत्वात्साधारणकारणत्वम् ॥

[पदकृ०]असाधारणमिति ॥ कालादिवारणाय 'असाधारण' इति ॥ व्यापारेऽतिव्याप्तिवारणाय 'व्यापारवद्' इत्यपि देयम् व्यापारश्च द्रव्यान्यत्वे सति तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकः । ईश्वरेच्छादिवारणाय 'तज्जन्यत्वे सति' कुलालजन्यत्वे सति कुलालजन्यघटजनकत्वं कुलालपुत्रस्याप्यस्तिअतस्तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रथमं सत्यन्तम् ॥ दण्डरूपादिवारणाय तज्जन्यजनकः, इति ॥

कारणस्य किं लक्षणं इत्यस्योत्तरम्

कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम् (१) ॥

१ अनन्यथासिद्धकार्य्याव्यवहित प्राक्क्षणावच्छेदेन कार्य्याधिकरणवृत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक धर्मवत्त्वमेव कारणत्वमितिनिष्कर्षः ॥

(न्यायबो०) कारणं लक्षयति—कार्यनियतेति ॥ कार्यं प्रति नियतत्वे सति पूर्ववृत्तित्वम् ॥ नियतत्वविशेषणानुपादाने पूर्ववर्तिनो रासभादेरपि घटादिकारणत्वं स्यादतो-'नियतत्वे सति, इति विशेषणम् ॥ नियतपूर्ववर्तिनो दण्डरूपादेरपि घटकारणत्वं स्यात्, अतः 'अन्यथासिद्धत्वम्' अपिकारण-लक्षणे निवेशनीयम्, दण्डरूपादेरन्यथासिद्धत्वात् ॥

(पदकृ०) कार्येति ॥ 'कार्यान्नियताऽवश्यंभाविनी पूर्व-वृत्तिःपूर्वक्षणवृत्तिर्यस्य तत्तथा 'इत्यर्थः ॥ अनियतरासभा-दिवारणाय 'नियत' इति । कार्यवारणाय पूर्व '(१)'इति । दण्डत्वादिवारणाय 'अनन्यथासिद्धत्व' विशेषणस्यावश्य-कत्वेन तत एव रासभादिवारणसम्भवे नियतपदमनर्थकम् एवं च 'अनन्यथासिद्धकार्यपूर्ववृत्ति कारणं'इति फलितम् ॥ अनन्यथासिद्धत्वमन्यथा सिद्धिशून्यत्वम् । अन्यथासि-द्धिश्च'अवश्यक्लृप्तपूर्ववर्तिन एव कार्य सम्भवेतत्सहभूतत्वम्'। यथा-अवश्यक्लृप्तनियत-पूर्ववर्तिभिर्दण्डादिभिरेव घटरू-पकार्यसम्भवे तत्सहभूतत्वं दण्डत्वादौ (२), इति तदन्यथा-सिद्धम् ॥

१ अरण्यस्थ दण्डेपि स्वरूपयोग्यतायाः सत्वाद्घट कार-णत्व निर्वाह स्वरूप योग्यत्वञ्च कारणतावच्छेदकधर्मवत्वं प्रकृते च दण्डत्वमेव तथेति बोध्यम् ॥

२ आदिपदेन दण्डरूपम् ।

कार्यस्य किं लक्षणं

कार्यं प्रागभावप्रतियोगि ॥

(न्यायबो०) कार्यं लक्षयति—प्रागिति ॥ प्रागभावप्रतियोगित्वं कार्यस्य लक्षणम् ॥ कार्योत्पत्तेः पूर्वम् 'इह घटो भविष्यति, इति प्रतीतिर्जायते ॥ 'एतत्प्रतीतिविषयोऽभावः 'प्रागभावः तत्प्रतियोगि घटादिरूपं कार्यम् ॥

(पदकृ०) प्रागिति ॥ कालादिवारणाय 'प्राग् (१) इति ॥ असम्भववारणाय प्रतियोगि' इति ॥

कारणत्वस्य कति भेदाः

कारणं त्रिविधम् (२)—समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् ॥

(न्यायबो०) कारणं त्रिविधमिति ॥ समवायिकारणम् असमवायिकारणम् निमित्तकारणं चेति ॥

समवायि कारण लक्षणं उच्यताम्

यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकार-

१ प्राक् पदाभावेऽन्योऽन्याभावप्रतियोगित्वं पदार्थमात्रेऽस्ति तस्य केवलान्वयित्वात् केवलान्वयित्वञ्च सर्वत्रविद्यमानत्वम् चान्योऽन्याभाव प्रतियोगित्वेन नित्यानामपि कार्य्यत्वापत्तिः स्यादिति भावः ।

२ इदमपि भावकार्य्यमात्रे; अभावकार्य्यमात्रे तु निमित्तैकारण मात्रमपेक्षितमिति बोध्यम् ॥

णम् । यथा तन्तवः पटस्य । पटश्च स्वगत-रूपादेः (१) ॥

(न्यायबो०) समवायिकारणं लक्षयति–यत्समवेतमिति॥ 'यस्मिन् समवेतं सत् समवायेन सम्बद्धं सत् कार्यम् उत्पद्यते तत्समवायिकारणम्' इत्यर्थः ॥ उदाहरणम्—'यथा तन्तवः' इति । तन्तुषु समवायेन सम्बद्धं सत् पटात्मकं कार्यमुत्पद्यते इति तन्तवः समवायिकारणम्, इत्यर्थः ॥ सामान्यलक्षणं तु—'समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यता निरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वं समवायिकारणत्वम्' इति । समवायसम्बन्धेन घटाधिकरणे कपालादौ कपालादेस्तादात्म्यसम्बन्धेनैव सत्त्वात् समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकारणतायाः कपालादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ॥ 'जन्यभावत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यस्यैव कारणम् कारणत्वात् । जन्यभावेषु द्रव्यगुणकर्मसु त्रिषु द्रव्यमेव समवायिकारणम्' अतो गुणादावपि द्रव्यमेव समवायिकारणम् इत्याशयेनाह 'पटश्च स्वगतरूपादेः इति 'समवायिकारणम्' इत्यनुषज्यते ॥

(पदकृ०) यदिति ॥ यस्मिन् समवायसम्बन्धेन वर्तमा-

१ अत्रादिपदेन क्रियापरिग्रहः ॥

नम् ' तत् इति भावः । चक्रादिवारणाय 'समवेतम् ' इति॥

असमवायि कारणस्य किं लक्षणम्

कार्येण कारणेन (१) वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणमसमवायिकारणम् । तथा तन्तुसंयोगः पटस्य । तन्तुरूपं पटगतरूपस्य ॥

(न्यायबो०) असमवायिकारणं लक्षयति-कार्य्येणेति असमवायिकरणं द्विविधम् कार्येण सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सद्यत् कारणं तदसमवायिकारणम्' इत्यन्वयः, 'कारणेन

१ नच सामानाधिकरण्ययोरेव कार्य्यकारणभाव इति व्याप्त्या तन्तुरूपं पटगतरूपस्यासमवायिकारणं न स्यात् तयोःसामानाधिकरण्याभावात् ॥ अत आह ॥ कारणेनेवेति ॥ कार्य्यं समवायिकारणेनेत्यर्थः ॥ तथाच पटसमवायिकारणं तन्तुसमुदायः तत्र च तन्तुरूपस्यापि सत्वमित्येवं स्वसमवायि समवाय सम्बन्धेन तन्तुरूपमपि पटगतं तत्र च पटरूपस्य सत्वाद् भवति कार्य्यकारणभाव इति भावः ॥ स्वपदेन तन्तुरूपं ग्राह्यम् ॥ नचैवं परम्परासम्बन्धस्य कार्य्यकारणभावनियामकत्वे यावदसंश्लिष्ट पदार्थानामपि कार्य्यकारणभावः स्यात् परम्परासम्बधस्यानुगतत्वात् नहि जगति कोपि पदार्थः परम्परा सम्बन्धेनासम्बद्धोऽस्ति इत्यथ आह कार्य्येण कारणेन चेति ॥ तथाच न हिं यावत् परम्परासम्बन्धानामाश्रयणं ॥ किन्तु समवायस्य स्वसमवायि समवायस्यैव वा इमामेव शास्त्रे कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्तित्वेन कारणैकार्थप्रत्यासत्तित्वेन च व्यवह्रियेते इति ॥

सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सद्यत् कारणं तदसमवायिकारणम्’ इत्यन्वयः ॥ जन्यद्रव्यमात्रेऽवयवसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वात्, पटात्मककार्ये तदवयवतन्तुसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वम्’ दर्शयन् प्रथममुदाहरति यथा तन्तुसंयोगः पटस्य इति ॥ पटात्मककार्येण सहैकस्मिन्नर्थे तन्तौ समवेतं सत् समवायसम्बन्धेन वर्तमानं सत् पटात्मककार्यं प्रति तन्तुसंयोगात्मकं कारणमसमवायिकारणमित्यर्थः ॥ द्वितीयमुदाहरति—‘तन्तुरूपम्’ इति ॥ कारणेन सह पटरूपसमवायिकारणीभूतपटेन सह एकस्मिन्नर्थे तन्तुरूपेऽर्थे समवेतं सत् समवायसम्बन्धेन वर्तमानं सत् तन्तुरूपं प्रति कारणं भवति, अतोऽसमवायिकारणं तन्तुरूपं पटरूपस्य ॥ सामान्यलक्षणं तु ‘समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता या समवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना कारणता तादृशकारणताश्रयत्वम् असमवायिकारणत्वम्’ इति ॥ द्रव्यासमवायिकारणीभूतावयवसंयोगादौ तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता (१) समवायसम्बन्धावच्छिन्ना कपालद्वयसंयोगनिष्ठा कारणता कपालद्वयसंयोगे वर्तते ॥ एवम् आद्यपतनक्रियायां च गुरुत्वद्रव्यते असमवायिकारणे भवतः । आद्यपतनक्रियां प्रति आद्यस्यन्दनक्रियां प्रति च समवायसम्बन्धे

१ निरूपितानिरूपकताच स्वरूपसम्बन्धविशेषरूवेतिबोध्यम्

नैव तयोः कारणत्वात् ॥ अवयविगुणादौ त्ववयवगुणादेः स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेनैव कारणत्वात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नकारणताश्रयत्वमवयवगुणादौ वर्तते ॥ अवयवगुणभूतकपालतन्तुरूपादेः स्वशब्दग्राह्यकपालरूपतन्तुरूप समवायि कपालतन्तुसमवेतत्वसम्बन्धेन घटपटादौ कपालरूपतन्तुरूपयोः सत्त्वात् ॥

(पत्रकृ०) कार्येणेति ॥ कार्येण सह कारणेन सह वा एकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति, आत्म (१) विशेषगुणभिन्नत्वे सति, यत्कारणं तदसमवायिकारणम् ॥ तन्तुसंयोगादावव्याप्तिवारणाय' कार्येण इति ॥ तन्तुरूपादावव्याप्तिवारणाय 'कारणेन' इति ॥ आत्मविशेषगुणेऽतिव्याप्तिवारणाय 'आत्मविशेषगुणभिन्नत्वे सति' इति ॥ विशेषवारणाय 'कारणम्' इति ॥

निमित्त कारणस्य किं लक्षणम् ।

तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम् । यथा — तुरीवेमादिकं पटस्य ॥

---

१ आत्मसामान्यगुणानामात्ममनः संयोगादीनां ज्ञानादिकं प्रत्यसमवायिकारणत्वेऽपि तद्विशेषगुणानां ज्ञानादीनां कुत्राप्यसमवायिकारणत्वेनाक्लृप्तत्वात्तदनङ्गीकरणमिति नच ज्ञानादेरिच्छादिकं प्रत्यसमवायिकारणत्वमस्त्विति वाच्यं अवश्यक्लृप्तात्ममनः संयोगेनैव निर्वाहेऽन्यत्र तत्कल्पनस्यानुभवविरुद्धत्वादत आह आत्मविशेषगुणभिन्नेति ॥

[न्यायबो०] तदुभयभिन्नमिति ॥ 'समवाय्यसमवायिकारणभिन्नम्' इत्यर्थः ॥

[पदकृ०]तदुभयभिन्नं कारणम् निमित्तकारणम् इति॥ समवाय्यसमवायिकारणवारणाय 'तदुभयभिन्नम्' इति । विशेषादा [१] वतिव्याप्तिवारणाय 'कारणम्' इति ॥

कारणस्य किं निष्कृष्टं लक्षणम्

तदेतत्त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणम् ॥

(न्यायबो०) तदेतदिति ॥ 'यदसाधारणम्' इति ॥ व्यापारवत्वे सति, इत्यपि पूरणीयम्॥ अन्यथा तन्तुकपाल संयोगयोरतिव्याप्तिः, तन्तुकपालसंयोगयोरपि कार्यत्वव्याप्यपटत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कारणत्वादसाधारणत्वमस्त्येवेति, अतस्तत्र करणत्ववारणाय 'व्यापारवत्वे सति, इति करणलक्षणे विशेषणं देयम् ॥ व्यापारत्वं च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम् ॥ भवति हि दण्डजन्यत्वे सति दण्डजन्यघटजनकत्वाद् भ्रम्यादेर्दण्डव्यापारत्वम् ॥ एवं कपालसंयोगतन्तुसंयोगादेरपि कपालतन्तु व्यापारत्वम् (१) कपालसंयोगतन्तुयोगयोः कपालजन्यत्वे तन्तुजन्यत्वे

१ समवायिकारणापेक्षया कपालसंयोगेन तन्तुसंयोगयोर्व्यापारत्वं घटपटरूपकार्य्यापेक्षयाचासमवायिकारणत्वमतएकस्मिन् धर्मिणि धर्मद्वयसमावेशो न विरुद्धयते इति भावः ॥

सति तज्जन्यघटपटजनकत्वात् ॥ करणलक्षणेऽसाधारण-त्वविशेषणानुपादाने ईश्वरादृष्टादेरपि व्यापारवत्त्वे सति कारणत्वस्य सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'असाधारण' इति पदोपादानम् ॥

(पदकृ०) तदेतदिति ॥ यस्मात्कारणात् करणत्रयघटकं कारणमुपदर्शितम् तस्मादेतत्त्रिविधसाधकमध्ये यत्साधक-तमं तदेव करणम् इति भावः ॥ इति करणप्रपञ्चः ॥

प्रत्यक्षप्रमाणस्य किं लक्षणं

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं (२) प्रत्यक्षम् ।

(न्यायबो०) षड्विधेन्द्रियभूतप्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षण-माह तत्रेति ॥ प्रमाणभूतेषु प्रत्यक्षात्मिकं यज्ज्ञानं चाक्षु-षादिप्रत्यक्षं (तत्) प्रति कारणं व्यापारवदसाधारणम् ॥ इन्द्रियं भवति, अतः प्रत्यक्षज्ञानकरणत्वं प्रत्यक्षस्य लक्षणम् ॥ आद्यसन्निकर्षातिरिक्तचतुर्विधसन्निकर्षाणां समवायघटित-त्वेनेन्द्रियजन्यत्वाभावान्व्यापारत्वं न सम्भवति, इतीन्द्रियः मनःसंयोगस्यैव षड्विधप्रत्यक्षे जननीये इन्द्रियव्यापा-रता बोध्या ।

(पदकृ०) तत्रेति ॥ प्रमाणचतुष्टयमध्ये ॥ दंडादिसंयोग वारणाय ' ज्ञानं ' इति ॥ अनुमानादिवारणाय 'प्रत्यक्ष' इति ॥

२ प्रत्यक्षशब्दोऽपि वृत्तिभेदेन ज्ञानपर इन्द्रिय परो विषयपर श्चेति बोध्यम् ।

प्रत्यक्ष ज्ञानस्य प्रत्यक्ष प्रमाया वा किं लक्षण इत्यस्योत्तरम्

ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ॥ इन्द्रिया (१) र्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तद्द्विविधम्-निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति ।

(न्यायबो०) प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमुक्त्वा प्रत्यक्षप्रमालक्षणमाह-ज्ञानाकरणकमिति । चोपकं [२] लक्षणमिदम् ॥ ज्ञानं व्याप्तिज्ञानं सादृश्यज्ञानं पदज्ञानं च तदेव करणं येषां ते ज्ञानकरणका अनुमित्युपमितिशब्दाः, ज्ञानकरणकं, न भवतीति ज्ञानाकरणकं [तत्वम्] प्रत्यक्षलक्षणम् । प्रत्यक्षे इन्द्रियाणामेव करणत्वात्, न तु ज्ञानस्य करणत्वम् । इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् ईश्वरप्रत्यक्षस्याजन्यत्वात् । अतो जन्यप्रत्यक्षस्यैव लक्ष्यत्वाभिप्रायेणेदम्-इन्द्रियार्थसन्निकर्षेति । जन्यप्रत्यक्षस्यैव लक्ष्यत्वाभिप्रायेणेदम् ॥ प्रत्यक्षं द्विधा विभजते—'निर्विकल्पकम्' इति ॥

(पदकृ०) इन्द्रियार्थेति ॥ 'इन्द्रियं चक्षुरादिकम्' अर्थो घटादिः, तयोः सन्निकर्षः संयोगादिः, तज्जन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्' इत्यर्थः । संन्निकर्षध्वंसवारणाय 'ज्ञानम्' इति । अनु-

१ अत्र सन्निकर्षपरम्परा चेत्थम् ॥ आत्मा मनसा युज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन ततो घटादीनां प्रत्यक्षमिति ॥

२ प्रकृतग्रन्थाघटकमित्यर्थः ॥

मित्यादिवारणाय 'इन्द्रियार्थसंनिकर्ष' इति ॥ ननु 'सोपनेत्रचक्षुषा कथं पदार्थग्रहणम् चक्षुष उपनेत्रनिरुद्धत्वेन पदार्थेन संनिकर्षाभावात्' कथं वा स्वच्छजाह्नवीसलिलान्तर्गतमत्स्यादेश्चक्षुषा ग्रहणम्' इति चेत् न स्वच्छद्रव्यस्य तेजोनिरोधकत्वाभावेन तदन्तश्चक्षुःप्रवेशसम्भवात् ॥ नच ईश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः (१) इति वाच्यम् । अत्र जन्यप्रत्यक्षस्यैव लक्षितत्वात् ॥

निर्विकल्पकस्य किं लक्षणम् ।

तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् ॥

(न्यायबो०) निष्प्रकारकमिति ॥ 'प्रकारताशून्यत्वमेव निर्विकल्पकत्वम्' इत्यर्थः ॥ निर्विकल्पके चतुर्थी विषयता स्वीक्रियते ननु त्रिविध (२) विषयतामध्ये काऽपि तत्रास्ति अतो 'विषयताशून्यज्ञानत्वम्' इत्यपि लक्षणं संभवति ॥

(पदकृ०) तत्र निष्प्रकारकमिति ॥ सविकल्पकेऽतिव्याप्तिवारणाय 'निष्प्रकारक, इति । प्रकारता (२) वारणाय ज्ञानम्' इति ॥

सविकल्पस्य लक्षणं निर्दिशति ।

सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् ॥ यथा-

१ तस्य चक्षुराद्यिन्द्रियशून्यत्वादिति भावः ।

२ विषयतायास्त्रिविधत्वंच विशेष्यताख्यप्रकारताख्य संसर्गताख्यविषयताभेदेनेति बोध्यम् ॥

'डित्थोऽयम्' ब्राह्मणोऽयम्, श्यामोऽयम्, इति ॥

(न्यायबो०) सप्रकारकमिति ॥ विषयताया ज्ञाननिरूपितत्वात् ज्ञानस्य विषयतानिरूपकत्वेन, प्रकारता (१) निरूपकज्ञानत्वं सविकल्पकस्य लक्षणम् ॥ उदाहरणम् यथेति । इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यता (२) निरूपितडित्थत्वप्रकारताशालिज्ञानं ब्राह्मणत्वप्रकारताशालिज्ञानं च सविकल्पकमित्यर्थः ॥

(पदकृ०) सप्रकारेति ॥ घटादिवारणाय 'ज्ञानम्' इति निर्विकल्पकवारणाय 'सप्रकारकम्' इति ॥

प्रत्यक्ष ज्ञानहेतुभूतेन्द्रियार्थ सन्निकर्षः कतिविधः

प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसंनिकर्षः षड्विधः—संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति ॥

[न्यायबो०] चाक्षुपादिषड्विधप्रत्यक्षकारणीभूतान्षड्विधसंनिकर्षान्विभजते 'संयोगः' इत्यादिना ॥ द्रव्यवृत्ति लौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुः संयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन

(१) प्रकारताच ज्ञानीय विषयताविशेषः ॥
(२) इत्यपि ज्ञानीय विषयता विशेष इति बोध्यम् ॥

चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुः संयुक्तसमवायस्य हेतुत्वम् । द्रव्यसमवेतसमवेत वृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायस्य हेतुत्वम् । द्रव्यग्राहकाणीन्द्रियाणि चक्षुस्त्वङ्मनांसि त्रीण्येव । अन्यानि घ्राणरसनश्रवणानि तु गुणग्राहकाणि ॥ अतस्त्वगिन्द्रियस्थले द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन त्वाचत्वावच्छिन्नं प्रति त्वक्संयोगस्य हेतुता ॥ द्रव्यसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रति त्वक्संयुक्तसमवायस्य हेतुता, द्रव्यसमवेतसमवेतोष्णत्वशीतत्वादिजातिस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायस्यहेतुता, एवम् आत्मरूपद्रव्यमानसप्रत्यक्षे मनः संयोगस्य हेतुता, आत्म समवेत सुखादि प्रत्यक्षे मनः संयुक्त समवायस्यहेतुता आत्मसमवेतसमवेतसुखत्वादिमानसप्रत्यक्षे मनः संयुक्तसमवेतसमवायस्य हेतुता ॥ रसनघ्राणयोस्तु रसगन्ध—तद्गतजातिग्राहकत्वेन द्वितीयतृतीययोः संनिकर्षयोरेव तत्र हेतुता वाच्या ॥ श्रवणेन्द्रियस्याकाशरूपत्वेन शब्दस्याकाशगुणत्वेन श्रवणेन्द्रियेण समं शब्दस्य समवायः संनिकर्षः । शब्दवृत्तिशब्दत्वजातिविषयकश्रावणप्रत्यक्षे समवेतसमवायस्य हेतुता ॥ अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावो नाम विशेषणतासंनिकर्षः । पञ्चविधसंनिकर्षोपरि विशेषणता योजनीया, तथाहि द्रव्याधिकरणकाभावप्रत्यक्षे संयुक्तविशेषणता द्रव्यसम

वेताधिकरणकाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणता। द्रव्यसम तसमवेताधिकरणकाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसम वेतसमवेतविशेषणता ॥ संयोगस्थाने संयुक्तत्वं घटयित्वा समवायस्थाने समवेतत्वपदं घटयित्वा अभावप्रत्यक्षस्थले निर्वाह्यम् ॥ यथा घटद्रव्यसमवेतं घटत्वं पृथिवीत्वादि रूपादिकं च ॥ तत्र नीलादौ पीतत्वाभावः, घटत्वादि-जातौ पटत्वाभावश्च वर्तते । स चाभावः संयुक्तसमवेतवि-शेषणता संनिकर्षेण गृह्यते । (एवं नीलत्वादि जातौ पीतत्वाभावोऽपीन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता संनि-कर्षेण गृह्यते । पटसमवेतं नीलं, तत्समवेतं नीलत्वं, तद्वि-शेषणता पीतत्वाभावे वर्तते इति संक्षेपः ॥

(पदकृ०) प्रत्यक्षेति ॥ तच्च प्रत्यक्षं षड्विधम्-घ्राणज-रासन-चाक्षुष-श्रौत्र त्वाच मानसभेदात् ॥ ननु 'प्रत्यक्ष-कारणीभूतेन्द्रियसंनिकर्षप्रत्यक्षसामानाधिकरण्यघटकः सं-निकर्षः कः' इत्यपेक्षायां विभज्य दर्शयति-प्रत्यक्षेति । 'लौकिक प्रत्यक्ष' इत्यर्थः ॥

द्रव्य प्रत्यक्षे कः संनिकर्षः

चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः संनिकर्षः ।

(पदकृ०) संयोगमुदाहरति—चक्षुषेति ॥ तथा च द्रव्य-चाक्षुषत्वाचमानसेषु संयोग एव संनिकर्षः इति भावः ॥

घटरूपप्रत्यक्षे कः संनिकर्षः

घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः संनिकर्षः। चक्षुःसंयुक्तघटे रूपस्य समवायात् ॥

(पदकृ०) घटरूपेति ॥ 'चक्षुषा' इत्यनुषज्यते ॥ तथा च द्रव्यसमवेतचाक्षुषरासनघ्राणस्पार्शनमानसेषु संयुक्तसमवाय एव संनिकर्ष इत्यर्थः ॥

रूपत्वस्यप्रत्यक्षम् केनेन्द्रियेण कश्च संनिकर्षः

रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः संनिकर्षः। चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतम्, तत्र रूपत्वस्य समवायात् ॥

(पदकृ०) रूपत्वेति ॥ रूपत्वात्मकं यत्सामान्यम्, तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः अत्रापि 'चक्षुषा' इत्यनुषज्यते ॥ तथा च 'द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषरासनघ्राणजस्पार्शनमानसेषु संयुक्तसमवेतसमवाय एव संनिकर्षः इति भावः ॥ अथ 'द्रव्यतत्समवेतप्रत्यक्षेऽपि संयुक्तसमवाय एव संनिकर्षोऽस्तु' इति चेत् ॥ नैतत् ईश्वरा (१) त्मादेरनध्यक्षत्वप्रसंगात् ॥

---

१ चक्षुःसंयुक्तकपालतंतुसमवेतत्वेन घटपटादीनां प्रत्यक्षं भविष्यत्येवेति शंकाभिप्रायः ॥ जीवात्मपरमात्मनोश्च निरवयवत्वेन स्वावयवसमवेतत्वाभावात् तादृशसंबन्धेन प्रत्यक्षं न स्यादित्युत्तरम् आदिपदेन परमाणवो ग्राह्याः योगजधर्मेणातीन्द्रियाणामपि प्रत्यक्षत्वस्वीकारादिति भावः ॥

शब्दस्य कथम प्रत्यक्षम् कश्च सन्निकर्षः

श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः संनिकर्षः कर्णविवरवर्त्याकाशस्य श्रोत्रत्वात् । शब्दस्याकाशगुणत्वात् । गुणगुणिनोश्च समवायात् ॥

(पदकृ०) समवायसंनिकर्षमुदाहरति— श्रोत्रेणेति ॥ 'जननीये' इति शेषः ननु 'श्रोत्रशब्दयोः कथं समवायः, इत्यपेक्षमाणं प्रति तमुपपाद्य दर्शयति-कर्णेति ॥ अथ समवायस्य नित्यत्वेन शब्दप्रत्यक्षे को व्यापरः' इति चेत् 'शब्दः श्रोत्रमनः संयोगो वा' इति गृहाण ॥

शब्दत्वस्य प्रत्यक्षम् केनेन्द्रियेण कश्च संनिकर्षः

शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः संनिकर्षः । श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ॥

(पदकृ०) शब्दत्वेति ॥ श्रोत्रेण' जननीये' इत्यनुकर्षशेषौ ॥

अभावस्य कथम् प्रत्यक्षम् संनिकर्षश्चतत्रकः

अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः संनि-

कर्षः(१)। घटाभाववद्भूतलम्, इत्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात् ॥

(पदकृ०) विशेषणेति ॥ विशेषणभावो विशेष्यभावः। इन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वम्, इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यत्वम्, इति यावत् ॥ विशेषणभावसंनिकर्षमुपपाद्य दर्शयति-घटाभाववदिति ॥ 'इह भूतले घटो नास्ति' इत्यादौ विशेष्यतासंनिकर्षोऽवसेयः । सप्तम्यन्तस्य विशेषणत्वात् ॥

प्रत्यक्षस्य निष्कृष्टं लक्षणम् किम्

एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ॥

(पदकृ०) प्रत्यक्षप्रमाणमुपसंहरति । उपदर्शितक्रमेण इत्यर्थः ॥

---

१ अत्रैव लौकिक संनिकर्षं इवालौकिक सन्निकर्षोऽपि त्रिविधः शास्त्रे निरूपितः सच सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजधर्मरूप श्चेति तत्राद्यः इन्द्रियसम्बद्ध विशेष्यके ज्ञाने प्रकारीभूतो घटत्वादिः इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यके घटोऽयमिति लौकिकप्रत्यक्षे घटत्वं प्रकारः तदनन्तरं तत्सन्निकर्षेण सर्वे घटा घटत्ववन्त इत्यलौकिकप्रत्यक्षम् द्वितीयश्च सुरभिचंदनखण्डमित्यादौ। अत्र चंदनखण्डांशे लौकिक सौरभांशे चालौकिकः सौरभस्मरणरूपज्ञानमेव सन्निकर्षः सौरभस्य चाक्षुषत्वासम्भवात्॥ तृतीयश्च युक्त युञ्जानभेदेन योगिनां द्वैविध्येन द्विविधः ॥ तत्र युक्तस्य योगिनः सर्वदा यावत्पदार्थभानम्॥ युञ्जानस्य च चिन्तासहकारेण कालविशेष एवेति भावः ॥

तत्करणमिन्द्रियम् । तस्मात् 'इन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणम्' इति सिद्धम् ॥

(पदकृ०) ननु सिद्धान्ते प्रत्यक्षज्ञानकरणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः किं न स्यात्' इति चेत् 'न' इत्याह तत्करणमिति ॥ प्रत्यक्षप्रमाणं निगदयति-तस्मादिति ॥ प्रत्यक्षप्रमाकरणत्वादित्यर्थः ॥ सिद्धमिति ॥ न्यायसिद्धान्ते सिद्धमित्यर्थः ॥

इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ।

अनुमानस्यकिं लक्षणम् ।

अनु [१] मितिकरणमनुमानम् ।

(न्यायबो०) अनुमानं लक्षयति अनुमितीति ॥ अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम् (२)परामर्शो व्यापारः अनुमितिः फलंकार्यमित्यर्थः ॥ परामर्शस्यव्याप्तिज्ञानजन्यत्वाद्व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिजनकत्वाच्च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपव्यापारलक्षणमुपपन्नम् ॥ अनुमितिकरणत्वमनुमा.

१प्रत्यक्षानुमानयोः परस्परोपजीव्योपजीवकभावत्वेन प्रत्यक्षानान्तरमनुमाननिरूपणम् ॥ उपजीव्यते जन्यतेऽनेनेति उपजीव्यंकारणम् ॥ तथाच कार्य्यकारणभावसंगत्या प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणमिति भावः ॥ संगतिश्च षोढा=तथाहि=सप्रसंग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा=निर्वाहकैककार्यैक्यषोढासंगतिरिष्यते=इति ॥

नस्य लक्षणम् । अनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानम् एतस्य परामर्शरूपव्यापारद्वारा अनुमितिं प्रति असाधारणकारणतया ऽनुमितिकरणत्वमुपपन्नम् ॥

(पदकृ) प्रत्यक्षानुमानयोः कार्यकारणभावसंगतिमभिप्रेत्य प्रत्यक्षानन्तरमनुमानं निरूपयति–अनुमितीति ॥ 'अनुमितेः करणम् अनुमानम् इत्यर्थः । तच्च 'लिंगपरामर्श एव' इति निवेदयिष्यते ॥ कुठारादावतिव्याप्तिवारणाय 'अनु (१)' इति ॥

अनुमितेः किंलक्षणम् ।

परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः ॥

(न्यायबो०) परामर्शजन्यमिति ॥ 'परामर्शजन्यत्वे सति' इति सतिसप्तम्या विशिष्टत्वमर्थः परामर्शजन्यत्वविशिष्टज्ञानत्वमनुमितेर्लक्षणम् ॥ तत्र ज्ञानत्वमात्रोपादाने प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः, अतस्तद्वारणाय 'परामर्शजन्यत्वे सति' इति विशेषणोपादानम् । विशेषणमात्रोक्तौ तु तद्ध्वंसेऽतिव्याप्तिः, अतोज्ञानत्वोपादानम् ॥

(पदकृ०) ननु अनुमितेरेव दुर्निरूप्यत्वात् तदघटितमनुमानमपि दुर्निरूपम्' इत्यत आह परामर्शेति ॥ प्रत्यक्षा-

१ मानं मितिः डुमिञ् प्रक्षेपणे इत्यस्माद्धातोः स्त्रियां भावे क्तिन् अनुप्रत्यक्षादितः पश्चान्मीयते इत्यनुमितिः एवंहि करणव्युत्पत्त्याऽनुमानशब्दो बोध्य इति भावः ॥

दावतिव्याप्तिवारणाय 'परामर्शजन्यम्' इति । परामर्शध्वंसवारणाय 'ज्ञानम्' इति । परामर्शप्रत्यक्ष (२) वारणाय-'हेत्वविषयकम्' इत्यपि बोध्यम् ॥

परामर्शस्य किं लक्षणं किञ्च तत्स्वरूपमिति ।

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । यथा-वह्निव्याप्यधूमवानयं 'पर्वतः' इति ज्ञानं परामर्शः । तज्जन्यम् 'पर्वतो वन्हिमान्' इति ज्ञानमनुमितिः

(न्यायबो०) व्याप्तिविशिष्टेति ॥ 'व्याप्तिविशिष्टं च तत्पक्षधर्मताज्ञानं च' इति कर्मधारये विशिष्टपदस्य प्रकारकपरत्वात्' 'पक्षधर्मताज्ञानम्' इत्यत्र षष्ठ्या विषयत्वबोधनात् धर्मतापदस्य सम्बन्धार्थकत्वाच्च कर्मधारयसमासे समस्यमान पदार्थयोरभेदसंसर्गलाभेन च "व्याप्तिप्रकारकाभिन्नं यत् पक्षसम्बन्धिविषयकं ज्ञानं तत् परामर्शः" इति लभ्यते । एवं सति 'धूमोवह्निव्याप्यः घटवान् पर्वतः' इति समूहालम्बने परामर्शलक्षणं गतम्, तद्वारणाय पक्षविशेष्यतानिरूपिता

---

१ अयम्भावः वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याकारक ज्ञान-विषयक ज्ञानवानहमित्यत्र अनुव्यवसायात्मकः द्वितीयज्ञानस्य पूर्वं परामर्शरूपज्ञानजन्यत्वात् व्यवसायस्यानुव्यवसाये विषयता-सम्बन्धेन कारणत्वनियमादतो हेत्वविषयकेति साधूक्तम् ॥

या हेतुनिष्ठप्रकारता' तन्निरूपिता या व्याप्तिनिष्ठप्रकारता, तच्छालिज्ञानं परामर्शः' इति निष्कर्षः ॥

एतादृशपरामर्शजन्यत्वे सति ज्ञानत्वम् अनुमितेर्लक्षणम् ॥ अनुमितिपरामर्शयोर्विशिष्यकार्यकारणभावश्चेत्थम् 'पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्न वह्निविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वह्निव्याप्ति प्रकारता निरूपिता या धूमवत्त्वावच्छिन्ना प्रकारता, तन्निरूपिताया पर्वतत्वावच्छिन्ना विशेष्यता तच्छालिनिर्णयः कारणम्' इति ॥ स च निर्णयः 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः' इत्याकारकः ॥

(पदकृ०) व्याप्तिविशिष्टेति ॥ 'विषयिता (१) सम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः' इत्यर्थः ॥ घटादि ज्ञानवारणाय 'पक्षधर्मता' इति । 'धूमवान् पर्वतः' इति ज्ञानवारणाय 'व्याप्तिविशिष्ट-'इति ॥ तदिति ॥ 'परामर्श जन्यम्' इत्यर्थः ॥

व्याप्तेःकिंलक्षणम् ।

'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निः' इति साहचर्यनियमो व्याप्तिः ॥

---

१ विषयिता ज्ञानेवर्तते विषयताच विषये विषयितासम्बन्धेन वस्तुमात्रं ज्ञाने, विषयतासम्बन्धेन च ज्ञानमात्रं वस्तुनि, वर्तते ॥

[न्यायबो०] यत्रयत्रेति । यत्र पदे वीप्सावशाद्धर्माधिकरणे यावति वन्हिमत्त्वलाभात् यावत्पदमहिम्ना धूमव्यापकत्वं वन्हौ लब्धम् तदेव स्पष्टतया साहचर्यनियम इति ॥ एतदर्थस्तु 'नियतसाहचर्यं व्याप्तिः' इति । नियतत्वं व्यापकत्वम् । साहचर्यं नाम सामानाधिकरण्यम् तथा च 'धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः' इत्यर्थः ॥ अत्र धूमव्यापकत्वं नाम धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम् । तादृशधर्मो वन्हौ वन्हित्वम् । तथाहि धूमाधिकरणे पर्वतमहानसचत्वरादौ वर्तमानोऽभावः घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो, न तु वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः । कुतः—पर्वतादौ वन्हेः सत्वात् । एवं सति धूमाधिकरणे पर्वतादौ वर्तमानस्य घटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वम्, पटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं पटत्वम्,' अनवच्छेदकं वन्हित्वम्' तादृशं वन्हित्वं वन्हौ वर्तते । अतो धूमव्यापकत्वं वन्हौ वर्तते, [तस्याधिकरणे पर्वतादौ वृत्तित्वं धूमे वर्तते] इति । इयमन्वयव्याप्तिः सिद्धान्तानुसारेण॥ पूर्वपक्षीयव्याप्तिस्तु 'साध्याभाववदवृत्तित्वम्'—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववन्निरूपितं यद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वम्' तादृशवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽव्याप्तिः तच्च केवलान्वयिन्य-

व्याप्तम्' इति सिद्धान्तानुसारेण लक्षणसमन्वयः ॥

[पदकृ०] यत्रयत्रेति ॥—'तत्र तत्राग्निः' इति व्याप्तेरभिनयः [१]। 'साहचर्यनियमः' इति लक्षणम्। 'सह चरति' इति सहचरः तस्य भावः साहचर्यं सामानाधिकरण्यम्' इति यावत्। तस्य नियमो व्याप्तिरित्यर्थः। सचाव्यभिचरितत्वम्। तच्च व्यभिचाराभावः। व्यभिचारश्च साध्याभाववद्वृत्तित्वम् 'महानसं वन्हिमत् धूमात्' इत्यादौ 'साध्यो वन्हिः तदभाववज्जलहृदादि तदवृत्तित्वं प्रकृते हेतुभूते धूम' इति कृत्वा लक्षणसमन्वयः ॥ धूमवान् वन्हेः' इत्यादौ साध्यो धूमः' तदभाववत् अयोगोलकम्' तद्वृत्तित्वमेव वन्ह्यादौ' इति नातिव्याप्तिः ॥

पक्षता लक्षणं निर्दिशति ।

व्याप्यस्य पर्वतादि वृत्तित्वं पक्षधर्मता ।

(पदकृ०) ननु ज्ञातेयं व्याप्तिः' 'पक्षधर्मताज्ञानम्' इत्यत्र 'का नाम पक्षधर्मता' इत्यपेक्षायां प्रति तत्स्वरूपं निरूपयति—व्याप्यस्येति ॥ ' व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः स च धूमादिरेव; तस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता' इत्यर्थः॥

अनुमानं कतिविधम् ।

अनुमानं द्विविधम् स्वार्थं परार्थं च ।

१ अभिनयश्चाङ्गुलिनिर्देशेन पदार्थ प्रकाशनमिति ।

(पदकृ०) अथ 'कथमनुमानमनुमिति करणम् कथं वा तस्मादनुमितिजनिः' इति जिज्ञासमानं प्रति, लाघवादनुमानविभागमुखेनैव बुबोधयिषुरनुमानं विभजते—अनुमान मिति ॥ द्वैविध्यं दर्शयति स्वार्थं परार्थं चेति ॥

स्वार्थानुमानस्वरूपं ब्रूत ।

तत्र (१) स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः । तथा हि-स्वयमेव भूयोदर्शनेन 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः' इति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतः, तद्गते चाग्नौ संदिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति (२)'यत्र धूमस्तत्राग्निः' इति (३) तदनन्तरं 'वन्हिव्याप्यधूमवानयं पर्वतः' इति ज्ञानमुत्पद्यते अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते । तस्मात् 'पर्वतो वन्हिमान्' इति ज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते । तदे-तत्स्वार्थानुमानम् ॥

२ एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकत्वनियमादिति भावः ॥

३ न च यावद्वन्हिधूमयोरसन्निकर्षात्कथं व्याप्तिग्रह इति वाच्यं वन्हित्वधूमत्वरूप सामान्य लक्षणप्रत्यासत्त्या निखिल-वन्हिधूमज्ञान सम्भवात् ।

(न्यायबो०) स्वार्थानुमानं नाम न्यायाप्रयोज्यानुमानम् ॥

(पदकृ०) स्वार्थमिति ॥ स्वस्यार्थः प्रयोजनं यस्मात्त त्स्वार्थमिति समासः । स्वप्रयोजनं च स्वस्यानुमेयप्रतिपत्तिः एवं परार्थम् इत्यस्यापि । अयमिति ॥ व्याप्ति बलेन लीन मर्थं गमयति, इति लिङ्गम् । तच्च धूमादिः तस्य परामर्शो ज्ञानविशेष इत्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ लिङ्गपरामर्शादित्यर्थः ॥ स्वार्थमुपसंहरति-तदेतदिति ॥ यस्मादिदं स्वप्रतिपत्तिहेतुः तस्मादेतत्स्वार्थानुमानमित्यर्थः ॥

परार्थानुमानस्वरूपं निदर्शय ।

यत्तु (१)स्वयं धूमादग्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चावयववाक्यं (२) प्रयुङ्क्ते तत्परार्थानुमानम् यथा 'पर्वतो अग्निमान्, धूमवत्त्वात्, यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसम्, तथा चायम्, तस्मात्तथा, इति । अनेन प्रतिपादिताल्लिंगात्परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते ॥

(न्यायबो०) न्यायप्रयोज्या (१) नुमानं परार्थानुमानम् न्यायत्वं च प्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वम् (२) ॥ अवयवत्वं प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम् ।

---

१ प्रयोज्यत्वंच साक्षात्परम्परया वा जन्यत्वमिति बोध्यम् ॥

२ प्रतिज्ञाहेत्वोः स्वार्थानुमानेपि सत्वेन तद्वारणाय पंञ्चक-समुदायत्वमिति ॥

(पदकृ०) क्रमप्राप्तं परार्थानुमानमाह—यदिति ॥ यत् पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते, तत् परार्थानुमानम्' इति सम्बन्धः ॥ पञ्चावयवेति ॥ अवयवत्वं नाम द्रव्यसमवायिकारणत्वम्' 'प्रतिज्ञादिषु तदसम्भवात्कथमेतेऽवयवाः स्युः' इति चेत् ॥ 'अनुमानवाक्यैकदेशत्वात्तु, अवयवाः' इत्युपचर्यन्ते इति गृहाण ॥ नन्वेवमपि पञ्चावयववाक्यस्यानुमानत्वमेव न विचारसहम् । तस्य लिङ्गपरामर्शत्वाभावात् ॥ इति चेत् ॥ मैवम् । लिङ्गपरामर्शप्रयोजक (३) लिङ्गप्रतिपादकत्वेन 'अनुमानम्' इत्युपचार (४) मात्रत्वात् ॥ तदुदाहरति—यथेति ॥ तथा चायमिति ॥ अयं च पर्वतः तथा वह्निव्याप्यधूमवान 'इत्यर्थः ॥ तस्मात्तथेति ॥ वह्निव्याप्यधूमवत्त्वात् वह्निमान् 'इत्यर्थः ॥ अनेनेति । 'अनेन पञ्चावयववाक्येन इत्यर्थः ॥

न्यायावयवाः पञ्चावयवा वा के ।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः 'पर्वतोऽग्निमान्' इति प्रतिज्ञा, धूमवत्त्वात्' इति हेतुः 'यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान्' इत्युदाहरणम्, तथा चायम्' इत्युपनयः, तस्मात्तथा इति निगमनम् ॥

---

३ प्रयोजकत्वञ्च साक्षात्परम्परयावाकारणत्वमिति बोध्यम् ॥
४ उपचारो नामामुख्यव्यवहार इति यावत् ॥

(पदकृ०) ननु 'पञ्चावयववाक्यम्' इत्यत्र के ते पंचावयवाः, अतस्तान्दर्शयन्ति–प्रतिज्ञेति ॥ प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्त्वम् अवयवत्वम् ॥ साध्यविशिष्टपक्षबोधकवचनं प्रतिज्ञा । पंचम्यन्तं तृतीयान्तं वा लिङ्ग वचनं हेतुः॥ व्याप्तिप्रतिपादकदृष्टान्तवचनम् उदाहरणम् । उदाहृतव्याप्तिविशिष्टत्वेन हेतोः पक्षधर्मताप्रतिपादकं वचनम् उपनयः । पक्षे साध्यस्याबाधितत्वप्रतिपादकवचनं निगमनम् ॥ इदमेव लक्षणं हृदि निधाय प्रतिज्ञादीन् विशिष्य दर्शयति—पर्वतो वन्हिमानित्यादिना ॥

स्वार्थानुमिति परार्थानुमित्योः किं करणम्

स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरा [१] मर्श एव करणम् । तस्माल्लिङ्गपरा [२] मर्शोऽनुमानम् ॥

(पदकृ०) लिङ्गेति ॥ ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकारणम्' इति वृद्धोक्तं न युक्तम् । 'इयं यज्ञशाला वह्निमती अतीतधूमात्' इत्यादौ लिङ्गाभावेप्यनुमितिदर्शनात्-इत्यभिप्रायवान् 'लिङ्गपरामर्श एव करणम् इत्याचष्टे—'लिङ्गपरामर्श एव इति । अनुमानमुपसंहरति—तस्मादिति अनुमिति

१ लिङ्गपरामर्शं तत्कारणं व्याप्तिज्ञानमेवानुमितिकरणमित्यर्थः
२ लिङ्गपरामर्शातत्कारणीभूतज्ञानमनुमानमित्यर्थः ॥

करणत्वादित्यर्थः ॥ 'अयमेव (१) तृतीयज्ञानम्' इत्यु-च्यते । तथाहि—महानसादौ धूमाग्न्योर्व्याप्तौ गृह्यमाणायां यद्धूमज्ञानं तदादिमम्, पक्षे यद्धूमे ज्ञानं तद्द्वितीयम्, अत्रैव (२) वह्निव्याप्यत्वेन यद्धूमज्ञानं तत्तृतीयम्' अयमेव लिङ्ग परामर्श इत्युच्यते ॥ अनुमानमिति ॥ 'व्यापारवत्कारणम्' इति मते 'व्याप्तिज्ञानमेवानुमानम्' लिङ्गपरामर्शो व्यापारः इत्यवसेयम् (३) ॥

लिङ्गस्य कतिभेदा अन्वयव्यतिरेकिणः किं लक्षणम् ।

लिङ्गं त्रिविधम्—अन्वयव्यतिरेकि केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चेति ॥ अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि ॥ यथा वन्हौ साध्ये धूमवत्वम् । यत्र धूमस्तत्राग्निः यथा महानसम्' इत्यन्वयव्याप्तिः 'यत्र वन्हिर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा ह्रदः इति व्यतिरेकव्याप्तिः

१ लिङ्गपरामर्श एवेत्यर्थः ॥
२ परामर्श एवेत्यर्थः ।
३ फलायोग व्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति मते तु मूलोक्तरीत्या परामर्शस्यापि करणत्वमस्तु इति भावः ॥

न्यायबो०) अन्वयेनेति ॥ व्यापकसामानाधिकरण्य रूपव्याप्तिमानित्यर्थः ॥ व्यतिरेकेणेति ॥ व्यतिरेको नामाभावः । तथा च साध्याभावहेत्वभावयोर्व्यतिरेकव्याप्तिः । (इत्थं) च 'यत्रवह्न्यभावस्तत्र तत्र धूमाभावः' इति यत्र पदवीप्सया वह्न्यभाववति यावति धूमाभावग्रहणे यावत्पदस्य व्यापकपरतया धूमाभावे वह्न्यभावव्यापकत्वं लब्धम् ॥ एवं च वह्न्यभाव निष्ठव्याप्तेः स्वा (१) श्रयीभूतवह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन धूमनिष्ठतया गृहीतव्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वेन व्यतिरेकित्वेन धूमव्यापकवह्नि सामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिमत्त्वेनान्व यित्वेन च गृह्यते (२] व्यतिरेकपरामर्शस्तु वह्न्य [३] भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वतः इत्याकारकः ॥

(पदकृ०) अन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमाह—अन्वयेनेति ॥ तृतीयायाः प्रयोज्यत्वमर्थः । साध्यसाधनयोः साहचर्यमन्वयः, तदभावयोः साचर्य व्यतिरेकः ॥ तथा च अन्वयप्रयोज्यव्याप्तिमद् व्यतिरेकप्रयोज्यव्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि इत्यर्थः ॥ केवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय 'अन्वयेन, इति । केवलान्वयिनि व्यभिचारवारणाय

१ स्वं वन्ह्यभाव निष्ठव्याप्तिः ॥

२ व्याप्तिर्गृह्यते इत्यर्थः

३ वन्ह्यभावस्य व्यापकीभूतो योऽभावो धूमाभावस्तत्प्रतियोगीयो धूमस्तद्वान् पर्वत इत्यर्थः ।

'व्यतिरेकेण' इति ॥ तथा च अन्वयव्याप्तिरुपदर्शितेव । व्यतिरेकव्याप्तिश्च 'साध्याभाव'(१) व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् ' इत्यर्थः ॥ तदुक्तम् —

"व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते । तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते ।' अन्वये साधनंव्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते । साध्याभावोऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः (१)" इति ।

केवलान्वयिनः किं लक्षणम्

अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि ॥ यथा 'घटो ऽभिधेयःप्रमेयत्वात पटवत्' इति । अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति सर्वस्यापि प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च ॥

(न्यायबो०) केवलान्वयिनोलक्षणमाह अन्वयेति व्यतिरेकव्याप्तिशून्यत्वे सति अन्वयव्याप्तिमत्वं केवलान्वयित्वम् साध्ये केवलान्वयित्वम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । तथाच

१ वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निरूपसाध्याभावस्यव्यापकीभूतो योऽभावो धूमाभावस्तत्प्रतियोगित्वं धूमे इति लक्षण समन्वयः॥

२ साधनाभाव इत्यर्थः

'अभावाप्रतियोगिसाध्यव्यापकत्वं' केवलान्वयिहेतोर्लक्षणम् ॥ एतल्लक्षणं हेतोर्व्यतिरेकित्वे न संगच्छते । साध्ये केवलान्वयित्वादेव व्यतिरेकव्याप्तेरभावात्' अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि' इतिमूलकारोक्तलक्षणमुपपन्नम् ॥ अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् ॥ नच 'एवं संयोगाभावे कालाभावे चाव्याप्तिः' इति वाच्यम् स्व (१) विरोधिवृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य तदर्थत्वात् ॥ 'एकजातीय (२) सम्बन्धेन सर्वत्र विद्यमानत्वं केवलान्वयित्वम्' इति नव्याः ॥

(पदकृ०) केवलान्वयिनो लक्षणमाह-अन्वयेति ॥ अन्वयेनैव व्याप्तिर्यस्मिन्स तथा ॥ प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिं निराकरोति-अत्रेति ॥ 'अभिधेयत्वसाधकानुमाने' इत्यर्थः ॥ ननु कुतस्तन्निषेधः, अतस्तत्र हेतुमाह सर्वस्येति ॥ पदार्थमात्रस्येत्यर्थः ॥ तथा च सकले पदाभिधेयत्वस्येश्वरप्रमाविषयत्वस्य चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयि-

---

१ स्वविरोधीति ॥ व्याप्यवृत्तिरित्यर्थः संयोगतदभावयोर्विरोधित्वं नास्ति=काला भावाभावस्य च वृत्तिमत्वं नास्त्यतः स्वविरोधिवृत्तिमदिति ॥ स्वविरोधी यो वृत्तिमदत्यन्ताभावस्त दप्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ स्वपदेन घटाभावः तस्य विरोधी यो वृत्तिमदत्यन्ताभावो घटाभावाभावः तत्प्रतियोगित्वं घटाभावेऽप्रतियोगित्वञ्च वाच्यत्वादौ इति लक्षणसमन्वयः ।

२ एक जातीयत्वञ्च स्वरूप सम्बन्ध-विशेष ॥

त्वेन तदभावाप्रसिद्ध्या तद्घटितव्यतिरेकव्याप्तिर्न सम्भव त्येवेति भावः ॥

व्यतिरेकि लिङ्गस्य किं लक्षणम् ।

व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि ॥ यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् । यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत् यथा जलम् । न चेयं तथा । तस्मान्न तथेति । अत्र 'यद्गन्धवत्तदितरेभ्यो भिन्नम्' इत्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति, पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् ॥

(न्यायबो०) अन्वयव्याप्तिशून्यत्वे सति व्यतिरेकव्याप्तिमत्वं केवलव्यतिरेकित्वम् ॥ यथा पृथिवीति ॥ अत्र पृथिवीत्वावच्छिन्नं पक्षः, पृथिवीतरजलाद्यष्टभेदः साध्यः, गन्धवत्त्वं हेतुः । अत्र 'यद्गन्धवत् तदितरभेदवत्, इत्यन्वयदृष्टान्ताभावात् गन्धव्यापकेतरभेदसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिग्रहासम्भवात् । किन्तु यत्र यत्रेतरभेदाभावस्तत्र तत्रगन्धाभावः यथा जलादिकम् इति व्यतिरेकदृष्टान्ते जलादावितरभेदाभावरूपसाध्याभावव्यापकता गन्धाभावे गृह्यते । इदमेवार्थं मनसि निधाय 'यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत् यथाजलम्' इतिग्रन्थेन मूलकृद्व्यतिरेकव्याप्तिमेव प्रदर्शितवान् ॥ एवं व्यतिरेकव्याप्तिग्रहानन्तरम् 'इतरभेदा-

भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगन्धवती' पृथिवी इत्याकारकव्यतिरेकिपरामर्शात् 'पृथिवीत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितेतरभेदत्वावच्छिन्नविधेयताका पृथिवी इतरभेदवती इत्याकारानुमितिर्जायते' इति तत्त्वम् ॥ यथा श्रुतमूलार्थस्तु -यथाजलमिति ॥ जलमितरभेदाभाववत् = 'इतरभेदाभावव्यापकगन्धभाववच्च' इत्येवं प्रकारेण गन्धाभावनिरूपिताव्याप्यता इतरभेदाभावे गृह्यते' इत्यर्थः ॥ नचेयं तथेति ॥ इयं पृथ्वी, तथा इतरभेदा भावव्यापकगन्धाभाववती न किंतु तदभाववतीगन्धवती इत्यर्थः ॥ तस्मान्न तथेति ॥ तच्छब्देन गन्धाभावाभावरूपस्य गन्धस्य परामर्शेन तस्मात्' इति पञ्चम्यन्तात् 'गन्धाभावाभाववत्त्वात् इत्यर्थोपलब्धेः, तथा इतरभेदाभाववती । 'न' इत्यस्याभावः, तथा च 'इतरभेदाभाववती = इतरभेदवती इत्यर्थः ॥

(पदकृ०) केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाह-व्यतिरेकेति॥ व्यतिरेकेणैव व्याप्तिर्यस्मिंस्तत्तथा ॥ अन्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम्' नचेयं तथेति ॥ 'इयं पृथिवी न तथा न गन्धाभाववती' इत्यर्थः ॥ तस्मान्न तथेति ॥ गन्धाभाववत्त्वाभावादितरभेदाभाववती न, इत्यर्थः ननु 'अत्र किमिति नान्वयव्याप्तिः'इत्याशंक्य परिहरति अत्रेति॥ 'इतरभेदसाधकानुमाने' इत्यर्थः इदमुपलक्षणम् "जीववच्छ-

रीरं सात्मकं, प्राणादि (१) मत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः” प्रत्यक्षादिकं ‘प्रमाणम्’ इति व्यवहर्तव्यम्, “प्रमाकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रत्यक्षाभासः” “विवादास्पदम् आकाशम् इति व्यवहर्तव्यम् शब्दवत्त्वात्” इत्यादिकमपि केवलव्यतिरेकि इति द्रष्टव्यम् ।

पक्षस्य किं लक्षणम्

संदिग्धसाध्यवान् पक्षः । यथा—धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः ॥

(न्यायबो०) संदिग्धसाध्येति ॥ साध्यप्रकारकसंदेह(२) विशेष्यत्वम् पक्षत्वम् ॥ एतच्च ‘अनुमितेः पूर्वं साध्यसंदेहो नियमेन जायते’ इत्यभिप्रायेण लक्षणं प्राचीनैः कृतम् ॥ गगनविशेष्यकमेघप्रकारकसंदेहाभावदशायामपि गृहमध्यस्थपुरुषस्य घनगर्जितश्रवणेन ‘गगनं मेघवत्’ इत्याकारानुमितिर्जायते गगनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितमेघत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिदर्शनात् प्राचीनमतं विहाय नवीनैः “अनुमित्युद्देश्यत्वं (१) पक्षत्वम् इति स्थिरीकृतम् ॥

[पद्कृ०] अथ पृथिवी मात्रस्य पक्षत्वात्’ इत्यत्र किं

१ प्राणादि पदेनेन्द्रियाणि ग्राह्याणि ।

२ सन्देहश्च पर्वतो वह्निमान्नवेत्याकारकः

१ तच्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वरूपमेवेतिबोध्यम् ॥

नाम पक्षता, तां निर्वक्ति-संदिग्धेति ॥ सपक्षवारणाय सं दिग्धेति ॥

सपक्ष लक्षणमदर्शय ।

निश्चितसाध्यवान् सपक्षः । यथा तत्रैव महानसम् ॥

(न्यायबो०)निश्चितसाध्येति॥ साध्यप्रकारकनिश्चय विशेष्यत्वं सपक्षत्वम् ॥ निश्चयश्च, महानसं वन्हिमत्, इत्याकारकः ॥

[पदकृ०] निश्चितेति ॥ पक्षे अतिव्याप्तिवारणाय निश्चितेति । तत्रेति 'धूमवत्वे हेतौ' इत्यर्थः ॥

विपक्ष लक्षणं प्रदर्शय ।

निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः । यथा तत्रैव ह्रदः ॥

[न्यायबो०] निश्चितसाध्याभावेति ॥ साध्याभाव प्रकारकनिश्चय विशेष्यत्वं विपक्षत्वम् ॥ निश्चय 'ह्रदोवन्ह्य भाववान् इत्याकारकः

[पदकृ०] निश्चितेति ॥ सपक्षे अतिव्याप्तिवारणाय 'साध्याभाव' इति ॥ पक्षे अतिव्याप्तिवारणाय 'निश्चित ति । तत्रैवेति धूमवत्त्व एव ॥

इति । तत्रैवेति धूमवत्त्व एव ॥

हेत्वाभासाःके ।

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः ॥

(न्यायबो०) एवं सद्धेतून्निरूप्य हेत्वाभासान्निरूपयति सव्यभिचारेति ॥ हेतुवदाभासन्त इति हेत्वाभासा दुष्टहेतवः, इत्यर्थः । दोषाश्च व्यभिचारविरोधसत्प्रतिपक्षासिद्धिबाधाः । एतद्विशिष्टा हेतवो दुष्टहेतव इत्यर्थः ॥ हेतौ दोषज्ञाने सत्य-नुमितिप्रतिबन्धो जायते व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धो वा भवति ॥ अतो वादिनिग्रहार्थं वादिनोद्भाविते हेतौ दोषोद्भावनार्थं दुष्टहेतुनिरूपणमित्यर्थः ॥ 'पर्वतो वन्हिमान् प्रमेयत्वात्' इत्यत्र प्रमेयत्वहेतौ वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारे ज्ञाते वन्ह्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः फलम् ॥

(पदकृ०) सद्धेतून्निरूप्य प्रसङ्गाद्धेत्वाभासानाह सव्य-भिचारेति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । "अन्वयव्यतिरेकि तु पञ्चरूपो पपन्नं स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते । 'तानि कानि' इति चेत् श्रूयताम् -पक्षधर्मत्वम्, सपक्षसत्वम्, विपक्षव्यावृत्तिः, अबा धितविषयत्वम्, असत्प्रतिपक्षत्वं चेति । अबाधितः, साध्यरूप विषयो यस्य तत्तथोक्तम्, तस्य भावस्तत्त्वम्, एवं साध्या-भावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स 'सत्प्रतिपक्ष,इत्युच्यते, स नास्ति यस्य सः असत्प्रतिपक्षः, 'तस्य भावस्तत्त्वम्' (इति

बोध्यम्) केवलान्वयि तु चतुरूपोपपन्नमेव स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते । तस्य विपक्षविपर्ययेण तद्व्यावृत्तिविपर्ययात् ॥ केवलव्यतिरेक्यपि तथा तस्य सपक्षविपर्येण तत्सत्वविपर्ययात्" इति ॥ उपदर्शितरूपाणां मध्ये कतिपयरूपोपपन्नत्वात्, 'हेतुवदाभासन्ते' इति हेत्वाभासाः । तत्वंच अनुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वम् ॥ 'बाधस्थले वन्हिरनुष्ण इत्यनुमितिप्रतिबन्धकं यज्ज्ञानम् 'उष्णत्ववद्वृत्त्यनुष्णत्वसाधकं द्रव्यत्वम् इत्याकारकम्, तद्विषयत्वस्य विषयितासंबन्धेन द्रव्यत्वरूपहेत्वाभासे सत्वल्लक्षणसमन्वयः (१) सद्धेतुवारणाय यथार्थ इति, घटादिवारणाय 'अनुमितितत्करण प्रतिबन्धक' इति । व्यभिचारिण्यव्याप्तिवारणाय 'अनुमितितत्करणान्यतर' इति ॥

सव्यभिचारस्य हेत्वाभासस्य किं लक्षणं के च भेदाः ।

सव्यभिचारोऽनैका (२) न्तिकः । स त्रिविधः—साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् ॥

१ एवं वह्निमान् प्रमेयत्वात् इत्यादौ व्यभिचारि स्थलेऽपि पर्वतोवन्हिमानित्याद्यनुमितिकरणं वह्निव्याप्यं प्रमेयत्वमित्यादि ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकत्वञ्च वह्न्यभाववद्वृत्ति प्रमेयत्वमित्यादि ज्ञाने तद्विषयत्वञ्च प्रमेयत्वादौ हेताविति लक्षणसमन्वयः ॥

२ बालव्युत्पत्तये प्राचीनसंकेतं दर्शयति अनैकेति अनैकान्तत्वंच साधारणाद्यन्यतमत्वम् ॥

साधारणस्य हेत्वाभासस्य किं लक्षणम् ।

साध्याभाववद्वृत्तिः साधा(२)रणोऽनैकान्तिकः। यथा 'पर्वतोऽग्निमान् प्रमेयत्वात्' इति प्रमेयत्वस्य वन्ह्याभाववति ह्रदे विद्यमानत्वात् ॥

(पदकृ०) तत्रेति ॥ 'साधारणादित्रयमध्ये' इत्यर्थः अथ 'विरुद्धेऽतिप्रसक्तिः' इति मास्मद्रष्यः सपक्षवृत्तित्वस्यापि निवेशात् ॥ अथैवमपि स्वरूपासिद्धे दूषणं जागर्ति, इति मा वह गर्वम् । पक्ष (१) वृत्तित्वस्यापि तथात्वात् ।

असाधारण नैकान्तिकस्य लक्षणं उच्यताम् ।

सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तःपक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वात्' इति । शब्दत्वं सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति ॥

(न्यायबो०) असाधारण इति ॥ सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वं निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वम् । साध्यवदवृत्ति त्वं च साध्यासामानाधिकरण्यम् ॥ हेतौ साध्यासामानाधिकरण्ये निश्चिते सा-

२ अनेन साधारणेनापि साध्यसमानाधिकरण्यरूपो व्याप्ति ग्रहः प्रतिबध्यते ॥

१ तथाच पक्ष सपक्ष वृत्तित्व विशिष्ट साध्याभाववद्वृत्तिः साधारण इति फलितोऽर्थः ॥

ध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम् ॥

(पदकृ०) पक्षमात्रेति ॥ सर्वे ये सपक्षा विपक्षास्तेभ्यो व्यावर्तत इति व्यावृत्तः ॥ केवलव्यतिरेकिवारणाय 'तद्भिन्नः' (२) इत्यपि देयम् ॥

अनुपसंहारिणः किं लक्षणम् ।

अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी (३) यथा—'सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात्' इति । अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वाद् दृष्टान्तो नास्ति ॥

(न्यायबो०) अनुपसंहारिणं लक्षयति-अन्वयेति ॥ उभयत्र दृष्टान्ताभावादन्वयव्याप्तिज्ञानव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानोभयसामग्री नास्तीत्यर्थः पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥

(पदकृ०) अन्वयेति ॥ केवलान्वयिन्यनिव्याप्तिवारणाय 'अन्वय' इति । केवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय 'व्यतिरेक' इति ॥ अत्रेति ॥ उपदर्शितानुमाने' इत्यर्थः ॥

विरुद्धस्यलक्षणं निर्दर्श्यते ।

साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः । यथा 'शब्दो नित्यः कृतकत्वात्' इति कृतकत्वं हि नित्यत्वा-

२ तथा चान्वयव्यतिरेकव्याप्तिशून्यत्वे सति पक्षमात्रवृत्तिरसाधारण इति फलितोऽर्थः ॥

३ अनेन च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहः प्रतिबाध्यते इति बोध्यम् ।

भावेनानित्यत्वेन व्याप्तम् ।

(न्यायबो०) विरुद्धं लक्षयति साध्याभावव्याप्त इति ॥ तथा च पक्षविशेष्यकसाध्याभावव्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानात् पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिप्रतिबन्धः फलम् ॥ एवं सत्प्रतिपक्षेऽपि ॥ विरुद्धसत्प्रतिपक्षयोर्विशेषस्तु विरुद्धहेतोरेकत्वेनसत्प्रतिपक्षहेतोर्द्वित्वेन च ज्ञातव्यः 'सत्प्रतिपक्षद्वौ हेतू विरुद्ध एको हेतुः' इति यावत् ॥ साध्याभावसाधक हेतुः, साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्तः इत्यसामर्थ्यसूचनमपि भवति ॥

(पदकृ०) विरुद्धं लक्षयति साध्येति ॥ सद्धेतुवारणाय 'साध्याभावव्याप्तः' इति । सत्प्रतिपक्षवारणाय 'सत्प्रतिपक्षभिन्नः' इत्यपि ज्ञेयम् ॥ कृतेति ॥ कार्यत्वादित्यर्थः ॥ कृतकत्वमिति ॥ अनित्यत्वेन व्याप्तमिति ॥ 'यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यम्' इति व्याप्तेर्भवत्येव तथेति भावः ॥

सत्प्रति पक्षस्य किं लक्षणम् ।

साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः (१) यथा 'शब्दो नित्यः श्रावणत्वा, च्छब्दत्ववत्' शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् घटवत ॥

(पदकृ०) सत्प्रतिपक्षं लक्षयति साध्येति ॥ ' यस्य

१ सत्प्रतिपक्षस्यविरोधिज्ञानसामग्रीत्वेन साक्षादनुमिति विरोधित्वमिति बोध्यम् ॥

हेतोः साध्याभावकसाधकं ॥ साध्याभावस्यानुमापकं हेत्वंतरं प्रतिपक्षो हेतुर्विद्यते, स हेतुः सत्प्रतिपक्षः" इत्यर्थः ॥ अयमेव 'प्रकरणसमः" इत्युच्यते ॥ विरुद्धवारणाय 'हेत्वन्तरं यस्य" इति ॥ वन्ह्यादिवारणाय (२) 'साध्याभाव" इति ॥

असिधस्य के भेदाः

असिद्धस्त्रिविधः, आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति ॥

[पदकृ०] असिद्धं विभजते असिद्ध इति ॥ आश्रयासिद्धाद्यन्यतमत्वमसिद्धम् ॥

आश्रयासिद्धस्य किं लक्षणम् ।

आश्रयासिद्धो यथा-गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत् । अत्र गगनारविन्दमाश्रयः, सच नास्त्येव ।

(न्यायबो०) आश्रयासिद्ध इति ॥ [आश्रयासिद्धिर्नाम] पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षाप्रसिद्धिः [३] । [तथाच] गगनीयत्व विशिष्टपक्षा सिद्धेः सौरभ्यानुमितिर्नभवति

२ साधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्ष इत्युक्ते वन्ह्यादि साध्यसाधकं हेत्वन्तरं धूमादि तथा च वन्ह्यादि साध्ये एव सत्प्रतिपक्ष-व्यवहारः स्यादिति भावः ॥

३ आश्रयासिद्धेश्च पक्षधर्मताज्ञानद्वारा परामर्शप्रतिबन्धेः फलमिति बोध्यम ॥

(पदकृ०) आश्रयासिद्धत्वं च पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वम् ॥ भवति हि अरविन्दे गगनीयत्वरूपपक्षतावच्छेदकाभाववत्वम्, अरविन्दरूपपक्षे गगनीयत्वविरहात् ॥ ननु कथमरविन्दे गगनीयत्वविरहोऽत आह—अत्रेति ॥ उपदर्शितानुमान इत्यर्थः ।

स्वरूपासिद्धस्य किं लक्षणम्

स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो गुणः चाक्षुषत्वात् रूपवत् । अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति शब्दस्य श्रावणत्वात् ।

(न्यायबो०) स्वरूपासिद्धिर्नाम पक्षे हेत्वभावः । तथा च हेत्वभावविशिष्टपक्षज्ञानात् पक्षविशेष्यकहेतुप्रकारकपरामर्शानुपपत्त्या परामर्शप्रतिबन्धः फलम् ॥

(पदकृ०) पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः ॥ सद्धेत्वभावेऽतिव्याप्तिवारणाय 'पक्षे' इति । घटाद्यभाववारणाय 'हेतु' इति ॥ सोऽयं स्वरूपासिद्धः शुद्धासिद्धः—भागा (१) सिद्ध विशेषणासिद्ध—विशेष्यासिद्ध—भेदेन चतुर्विधः ॥ तत्राद्यस्तूपदर्शित एव ॥ द्वितीयो यथा—'उद्भूतरूपादिचतुष्टयं

१ दुष्ट लक्षणमपि हेत्वाभास एव ॥ तथाहि ॥ अव्याप्तलक्षणं भागासिद्धेऽन्तर्भवति ॥ असम्भवग्रस्तं च स्वरूपासिद्धेऽन्तर्भवति ॥ अतिप्रसक्तलक्षणस्य व्याप्यत्वासिद्धेरन्तर्भावः ॥ सिद्धसाधनस्य चाश्रयासिद्धेरन्तर्भावः । इत्येवं रूपेण बोध्यम् ॥

गुणः रूपत्वात्' इत्यत्र रूपत्वहेतोः पक्षैकदेशावृत्तित्वेन भागे स्वरूपासिद्धत्वम् ॥ तृतीयो यथा 'वायुः प्रत्यक्षः रूपवत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वात्' इत्यत्र रूपवत्वविशेषणस्य वायाववृत्तेस्तद्विशिष्टस्पर्शवत्वस्यापि तथात्वेन तस्य स्वरूपासिद्धत्वं निर्व्यूढं इति, विशेषणाभावे विशिष्टस्याप्यभावात् ॥ तुरीयो यथा अत्रैव विशेषणविशेष्यवैपरीत्येन (१) हेतुः, तस्य स्वरूपासिद्धत्वं विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात्' इति बोध्यम् ॥

व्याप्यत्वासिद्धस्य तदन्तर्गतस्योपाधेश्च किं लक्षणम्

सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः ॥ साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् उपाधिः ॥ साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् साध्यव्यापकत्वम् ॥ साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वम् ॥ पर्वतो धूमवान् वह्निमत्वात् 'इत्यत्र' आर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः । 'यत्र धूमः' तत्रार्द्रेन्धनसंयोगः' इति साध्यव्यापकता । 'यत्र वन्हिः' तत्रार्द्रेन्धन

---

१ वायुः प्रत्यक्षः स्पर्शवत्वेसति रूपवत्वात् ॥ इत्यत्ररूपवत्व रूप विशेष्यस्य वायावभावेन तद्विशिष्ट स्पर्शवत्वरूपविशेषणस्यापि तथात्वेन तस्य स्वरूपासिद्धत्वमक्षतमेवेति ॥

संयोगो नास्ति, अयोगोलके आर्द्रेन्धनाभावात्' इति साधनाव्यापकता एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः। सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वासिद्धम् ।

(न्यायबो०) व्याप्यत्वासिद्धमिति ॥ प्रकृते धूमव्यापकत्वमार्द्रेन्धनसंयोगे गृहीतं चेत्, धूमे आर्द्रेन्धनसंयोगव्याप्यत्वं गृहीतम्। एवं वह्नेरव्यापकत्वमार्द्रेन्धनसंयोगे गृहीतं चेत्, वह्नौ तदव्याप्यत्वं गृहीतम्, तदेव व्यभिचारित्वं ॥ तथा चोपाधिव्यभिचारित्वं साधने गृहीतं चेत् उपाधिभूतार्द्रेन्धनसंयोगव्याप्यधूमव्यभिचारित्वं गृहीतमेव ॥ अनुमानप्रकारश्च पूर्वानुमानहेतुं पक्षीकृत्य 'वह्निर्धूमव्यभिचारी धूमव्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वात् घटत्वादिवत् । यो यत्साध्यव्यापकव्यभिचारीसर्वोऽपिसाध्यव्यभिचारी । एवंप्रकारेण प्रकृतानुमानहेतुभूते पक्षे साध्यव्यभिचारोत्थापकतया दूषकत्वमुपाधेः। तथा च धूमाभाववद्वृत्तित्वरूपधूमव्यभिचारे गृहीते वह्नौ धूमाभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः फलम् न च व्यभिचाराभेद इति वाच्यं धूमाभाववदवृत्तित्वाभावाभावत्वेन व्याप्यत्वासिद्धत्वं ॥ धूमाभाववदवृत्तित्वेन व्यभिचारित्वमिति भेदात् ॥

(पदकृ०) व्याप्यत्वासिद्धं लक्षयति-'सोपाधिकः'

इति ॥ ननु 'कोयमुपाधिः' इत्यत आह-साध्येति ॥ साध-
नाव्यापकत्वमुपाधिः' इत्युक्ते 'शब्दो नित्यः कृतकत्वात्'
इत्यत्र 'सामान्यवत्त्वे (१) सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्रहणार्ह-
त्वम्' उपाधिः स्यात् तदर्थं साध्यव्यापकत्वमुक्तम् ॥ तावत्युक्ते
सामान्यवत्त्वादिनाऽनित्यत्वसाधने कृतकत्वमुपाधिः स्यात्,
तदर्थं साधनाव्यापकत्वमुक्तम् ॥ उपाधिभेदमादायासंभ-
ववारणाय व्यापकत्वशरीरेऽपत्पत्तदमादेयम् [१]

---

१ नन्वध्वंसरूपकार्यत्वावच्छेदेन सामान्यवत्त्वमात्रस्यापि साध
नाव्यापकत्वादित्येतावन्मात्रमुपाधिरस्त्विति वाच्यम् यद्युपाधि
निरूपित व्यापकत्वं हेतौ स्यात्तदा हेतुनिरूपिताव्यापकत्वमुपाधौ-
भवेत् तदेव तु नास्ति तथाहि=व्यापकत्वं हि स्वसमानाधिकरणात्य
न्ताभावाप्रतियोगित्वम् स्वपदञ्च सामान्यवत्त्वरूपोपाधिपरम्
तत्सामानाधिकरण्य वृत्त्यत्यन्ताभावः गगनाद्यवच्छेदेन कृतकत्वा
त्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वमेव कृतकत्वरूपहेतोरित्यत आह
अस्मदादिबाह्येन्द्रियेति=तथा च नित्यानां सामान्यवतां गगना-
दीनामस्मदादि बहिरिन्द्रिय ग्रहणानर्हत्वात् सुवचं विशेषणम् ॥
योगिनां तु तदिन्द्रिययोग्य सूक्ष्मपदार्थानामपि भानात्तद्वारणाया
स्मदादीति ॥ अन्तर्मन इन्द्रियेणात्मनोग्रहणात् तद्वारणाय बाह्ये-
न्द्रियेति=एवं ह्यस्मादि बाह्यन्द्रियग्रहणार्हत्वमात्रस्योपाधित्वे
सामान्याद्यवच्छेदेनोपाधेः सत्वात् हेतोश्चासत्वात् तत्रापि
पूर्वोक्तरीत्या उपाधिनिरूपितव्यापकत्वं हेतौ नास्तीति सामा-
न्यवत्त्व विशिष्ट बाह्येन्द्रिय ग्रहणार्हत्वं फलितमिति भावः ।

१ वृत्तमित्यर्थः ॥

साधनभेदमादाय साधनस्योपाधित्ववारणायाव्यापकशरीरेऽप्यत्यन्तपदमवश्यं देयम् ॥ सोऽयमुपाधिस्त्रिविधः—केवलसाध्यव्यापकः, पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति ॥ तत्राद्यो मूले उपदर्शितः ॥ एवं 'क्रत्वन्तर्वर्तिनी हिंसाऽधर्मजनिका हिंसात्वात् क्रतुबाह्यहिंसावत्' इत्यत्र निषिद्धत्वमुपाधिः । तस्य 'यत्राधर्मजनकत्वम् तत्र निषिद्धत्वम्' इति साध्यव्यापकता । 'यत्र हिंसात्वम्, तत्र न निषिद्धत्वम्' इति निषिद्धत्वमुपधिः साधनाव्यापकः, क्रतुहिंसायां निषिद्धत्वस्याभावात् । "न हिंस्यात्सर्वा भूतानि" इति सामान्यवाक्यतः 'पशुना यजेत' इत्यादिविरोधे वाक्यस्य बलीयस्त्वात् । अतो हिंसात्वं नाधर्मजनकत्वे प्रयोजकम्, अपितु 'निषिद्धत्वमेव' इत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् ॥ द्वितीयो यथा-'वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात्, तत्रोद्भूतरूपवत्त्वम् उपाधिः । तस्य 'यत्र प्रत्यक्षत्वम्, तत्रोद्भूतरूपवत्त्वम् इति न केवलसाध्यव्यापकत्वं रूपे व्यभिचारात् किंतु 'द्रव्यत्वलक्षणो यः पक्षधर्मस्तदवच्छिन्नबहिः प्रत्यक्षत्वं यत्र तत्रोद्भूतरूपवत्त्वम्' इति पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव । आत्मनि व्यभिचारवारणाय बहिःपदम् । 'यत्र प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वम्' तत्र नोद्भूतरूपवत्त्वम्' इति साधनाव्यापकत्वं च । वायावुद्भूतरूपविरहात् ॥ तृतीयो यथा—'प्रागभाव

विनाशी जन्यत्वात्' इत्यत्र भावत्वम् उपाधिः । तस्य 'यत्र विनाशित्वम्, तत्र भावत्वम्, इति न केवलसाध्यव्यापकत्वम् प्रागभावे भावत्वविरहात् । किंतु ,जन्यत्वरूपसाधनावच्छिन्नविनाशित्वं यत्र, तत्र भावत्वम्' इति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेवास्ति । 'यत्र जन्यत्वम्, तत्रभावत्वम् । इति साधनाव्यापकत्वं च, ध्वंसे भावत्वविरहात् ॥ एवं 'स श्यामो मित्रातनयत्वा' इत्यत्र शाकपाकजन्यत्वमुपाधिः । श्यामत्वस्य नीलघटेऽपि सत्त्वात् न केवलसाध्यव्यापकत्वम् । किंतु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव । अष्टमे पुत्रे शाकपाकजन्यत्वविरहेण साधनाव्यापकत्वं च " इत्यादिकं द्रष्टव्यम् ॥

बाधस्य किं लक्षणम् ।

यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः । यथा 'वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वात्' इत्यत्रोनुष्णत्वं साध्यम्, तदभाव उष्णत्वं स्पर्शेन प्रत्यक्षेण गृह्यते इति बाधितत्वम् ॥

व्याख्यातमनुमानम् ।

(न्यायबो०) यस्येति ॥ यस्य हेतोः । साध्यस्याभावः साध्याभावः स च प्रत्यक्षप्रमाणेन निश्चितः ॥ तथा

च आत्यन्तिकसाध्याभावनिश्चयेनानुमितिप्रतिबन्धः (१) फलम् ॥ बाधितसाध्याकत्वाद्बाधितो हेतुरुच्यते ॥

(पदकृ०) यस्येति ॥ सद्धेतुवारणाय 'प्रमाणान्तरेण' इति । घटादिवारणाय 'साध्य' इति ॥

॥ इत्यनुमाननिरूपणम् ॥

उपमितेः किं लक्षणम् ।

उपमितिकरणमुपमानम् (२) संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानमुपमितिः । तत्करणं सादृश्यज्ञानम् । तथाहि—कश्चिद्गवयपदार्थमजानन् कुतश्चिदा, रण्यकपुरुषाद 'गोसदृशो गवयः इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं पिण्डं पश्यति तदनन्तरं 'गवयशब्दवाच्योऽयम्' इत्यु, पमितिरुत्पद्यते ॥

(न्यायबो० उपमानं लक्षयति—उपमितीति ॥ उपमितिं लक्षयति संज्ञासंज्ञीति ॥ संज्ञा पदम् संज्ञी अर्थः तयोः सम्बन्धः (१) शक्तिः ॥ तथा च 'पदपदार्थसम्बन्ध (२)ज्ञान

---

१ बाधस्यग्राह्याभावनिश्चयत्वेन साक्षादनुमिति प्रतिबन्धकत्वं बोध्यम् ॥

२ उपमीयतेऽनेनेत्युपमानमिति कश्चित् ।

उपमितिः' इत्यर्थः । उपमानमतिदेशवाक्यार्थज्ञानम् । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः । 'गोसदृशो गवयपदवाच्यः' इत्याकारकात् गोसदृशत्वावच्छिन्नविशेष्यकगवयपदवाच्यत्वप्रकारकज्ञानं जायते, तदेव करणम् ॥

(पदकृ०) अवसरसंगतिमभिप्रेत्यानुमानानन्तरम् उपमानं निरूपयति—उपमितीति ॥ उपमितेः करणमुपमानमित्यर्थः ॥ कुठारादिवारणाय 'मिति' इति ॥ प्रत्यक्षादि वारणाय 'सम्बन्ध' इति । संयोगादिवारणाय 'संज्ञासंज्ञि' इति ॥ अयं गवयपदवाच्यः' इति । 'अभिप्रेतगवयो गवयपदवाच्यः' इत्यर्थः ॥ तेन 'गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गः' इति दूषणमपास्तम् ॥ तथा च गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं करणम् । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणमवान्तरव्यापारः । उपमितिः फलम्, इति सारम् । तच्चोपमानं त्रिविधम्—सादृश्य विशिष्टपिण्डज्ञानम्' असाधारणधर्म विशिष्टपिण्डज्ञानम्' वैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानं च ॥ तत्राद्यमुक्तमेव द्वितीयं यथा 'खड्गी मृगः कीदृक्' इति पृष्टे 'नासिकालसदेकशृङ्गो ऽनतिक्रान्तगजाकृतिश्च' इति तज्ज्ञातृभ्यः श्रुत्वा कालान्तरे तादृशपिण्डं पश्यन्नतिदेशवाक्यार्थं स्मरति तदनन्तरं खड्गमृगः खड्गपदवाच्यः इत्युपमितिरुत्पद्यते' अत्र 'नासिकालसदेकशृङ्गः' इत्यसाधारणधर्मः ॥ तृतीयं यथा—उष्ट्रः कीदृक् इति पृष्टे 'अश्वादिवदसमानपृष्ठो न

ह्रस्वग्रीव शरीरश्च' इति आप्तोच्चरिते कालान्तरेण तत्पिण्ड-दर्शनाद्वैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानम्, ततो ऽतिदेशवाक्यार्थ स्मरणम्, ततः 'उष्ट्र उष्ट्रपदवाच्यः इत्युपमितिरुत्पद्यते ॥

इत्युपमाननिरूपणम् ।

शब्दस्य किं लक्षणम् ।

आप्तवाक्यं शब्दः ॥ आप्तस्तु यथार्थवक्ता ॥ वाक्यं पदसमूहः । यथा- 'गामानय' इति॥शक्तं पदम् ॥ अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्यः' इतीश्वरसंकेतः शक्तिः ॥

(न्यायबो०) शब्दं लक्षयति—आप्तेति ॥ पदज्ञानं करणम् वृत्तिज्ञानकृतपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः। वाक्यार्थज्ञानं फलम्' तच्छाब्दबोधः ॥ वृत्तिर्नाम शक्तिलक्षणान्यतररूपा ॥ शक्तिर्नाम घटादिविशेष्यकघटादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारक ईश्वरसंकेतः ॥ ईश्वरसंकेतोनामेश्वरेच्छा । सैव शक्तिरित्यर्थः ॥ शक्तिनिरूपकत्वमेव पदे शक्तत्वम् ॥ विषयतासम्बन्धेन शक्त्याश्रयत्वं शाक्यत्वम् ॥ शक्यसम्बन्धो लक्षणा ॥ सा द्विधा—गौणी शुद्धा चेति ॥ गौणी नाम सादृश्यविशिष्टलक्षणा ॥ यथा—सिंहो माणवकः' इत्यादौ सिंहपदस्य सिंहसादृश्यविशिष्टे लक्षणा ॥ शुद्धा ऽपि द्विविधा—जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा चेति॥ लक्ष्यता

वच्छेदकरूपेण लक्ष्यमात्रबोधप्रयोजिका जहल्लक्षणा ॥ यथा गङ्गायां 'घोषः' इत्यत्र गङ्गापदवाच्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरे सत्त्वात्तादृशशक्यसम्बन्धलक्षणाज्ञानात् गङ्गापदात्तीरोपस्थितिः ॥ लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यशक्योभयबोधप्रयोजिका अजहल्लक्षणा यथा—'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्र काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा ॥ लक्ष्यतावच्छेदकत्वं दध्युपघातकत्वं तेन रूपेण दध्युपघातकानां काकबिडालकुक्कुरादीनां शक्यलक्ष्याणां सर्वेषां बोधात् ॥ इयमेव जहद [१] जहल्लक्षणा वेदान्तिमते ॥

[पदकृ०] अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्योपमानानन्तरं शब्दं लक्षयति—आप्तेति ॥ शब्द इति ॥ शब्दप्रमाणमित्यर्थः ॥ भ्रान्तविप्रलम्भकयोर्वाक्यस्य शब्दप्रमाणत्ववारणाय 'आप्त' इति ॥ ननु 'कोऽयमाप्तः' इत्यतआह—आप्तस्त्विति ॥ यथार्थवक्ता यथाभूताबाधितार्थोपदेष्टा ॥ वाक्यं लक्षयति वाक्यमिति । घटादिसमूहवारणाय 'पद' इति । शक्तमिति 'निरूपकतासम्बन्धेन शक्तिविशिष्टम्' इत्यर्थः ॥ अस्मादिति 'घटपदाद्घटरूपोऽर्थो बोद्धव्यः' 'इतीश्वरेच्छैव शक्तिः' इत्यर्थः ॥ अर्थस्मृत्यनुकूलपदार्थसम्बन्धत्वं तल्लक्षणम् ॥ शक्तिरिव लक्षणाऽपि पदवृत्तिः ॥ अथकेयं लक्षणा—शक्यसम्बन्धो लक्षणा ॥ सा च त्रिधा—जहदजहज्जहदजहद्भेदाद् ॥ वर्तते च 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदश

क्यमवाहसम्बन्धस्तीरे ॥ लक्षणाबीजंच तात्पर्यानुपपत्तिःअत एव प्रवाहे घोषतात्पर्यानुपपत्तेस्तीरे लक्षणा सेत्स्यति ॥ 'छत्रिणो यान्ति इत्यादौ द्वितीया ॥ सोऽयमश्वः' इत्यादौ तृतीया ॥

शाब्द बोधे कानि कारणानि ॥

आकाङ्क्षा (१) योग्यता सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः ॥

आकाङ्क्षा योग्यता सन्निधीनां कानि लक्षणानि

पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकाङ्क्षा ॥ अर्थाबाधो योग्यता॥पदानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः१ । तथाचाकाङ्क्षादिरहितं वाक्यमप्रमाणम् । यथा गौरश्वः पुरुषो हस्ती, इति न प्रमाणम्, आकाङ्क्षाविरहात् । 'वन्हिना सिञ्चेत् इति न प्रमाणम् 'योग्यताविरहात् । प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानि 'गाम् आनय' इत्यादिपदानि न प्रमाणम्, सांनिध्याभावात् ॥

---

१ येन पदार्थेन सह यस्य पदार्थस्यान्वयः तात्पर्यविषयः तयोः पदयोरव्यवधानं सन्निधिरिति तत्वम् ।

(न्यायबो०) आकाङ्क्षां लक्षयति—पदस्येति ॥ यत्पदविशेष्यकाव्यवहितोत्तरत्वादिसंबन्धेन यत्पदप्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तो यादृशशाब्दबोधाभावः, तादृशशाब्दबोधे तत्पदे तत्पदवत्त्वम् आकाङ्क्षा । तादृशाकाङ्क्षाज्ञानं शाब्दबोधे कारणम् ॥ अर्थाबाध इति ॥ 'बाधोभावो योग्यता' इत्यर्थः ॥ 'अग्निना सिञ्चेत्' इत्यत्र सेककरणत्वस्य जलादिधर्मस्य वन्हौ बाधनिश्चयसत्त्वात्तादृशवाक्याच्छाब्दबोधो न संभवति ॥ आसत्तिं निरूपयति—पदानामिति ॥ असहोच्चारितानि ॥ विलम्बेनोच्चारितानि ॥

(पदकृ०) पदस्येति ॥ असम्भववारणाय 'पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्त' इति । पुनरसंभववारणाय पदान्तर इति ॥ अर्थेति ॥ आकाङ्क्षावारणाय 'अर्थ' इति ॥ पदानामिति ॥ असहोच्चारितेष्वतिव्याप्तिवारणाय 'अविलम्बेन' इति । आकाङ्क्षावारणाय 'पदानाम्' इति ॥ आकाङ्क्षादिशून्यस्य वाक्यस्यात्र प्रमाणत्वं निषेधयति—तथा चेति 'आकाङ्क्षादिकं शाब्दहेतुः' इत्युक्ते चेत्यर्थः ॥ अनाकाङ्क्षाद्युदाहरणं दर्शयति यथेति ॥

वाक्यम् कति विधम् ।

वाक्यं द्विधा—वैदिकं लौकिकञ्चेति ॥ वैदिकमीश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणम् । लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम् । अन्यदप्रमाणम् ॥

(न्यायबो०) वैदिकम् 'वेदवाक्यम्' इत्यर्थः ॥ इद मुपलक्षणम्—वेदमूलकस्मृत्यादीन्यपि ग्राह्याणि ॥ लौकिकं त्विति ॥ आप्तत्वं च प्रयोगहेतु भूतयथार्थ ज्ञानवत्वम् ॥

शाब्द ज्ञानस्य किं लक्षणम् ।

वाक्यार्थज्ञानं शाब्दज्ञानम् । तत्करणं शब्दः ॥

(पदकृ०) 'नन्वेतावता शाब्दसामग्री प्रपञ्चिता प्रमाविभाजकवाक्ये शाब्दस्याप्युद्दिष्टत्वेन तत्कुतो न प्रदर्शितम्' इत्यत आह—वाक्यार्थेति ॥ शाब्दत्वं च 'शब्दात्प्रत्येमि' इत्यनुभवसिद्धा जातिः ॥ शाब्दबोधक्रमो यथा—'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इत्यत्र 'ग्रामकर्मकगमनानुकूलवर्तमानकृतिमान्' इति शाब्दबोधः द्वितीयायाः कर्मत्वमर्थः, धातोर्गमनम्, अनुकूलत्वं च संसर्गमर्यादया भासते, लटो वर्तमानत्वम्, आख्यातस्य कृतिः, तत्सम्बन्धः संसर्गमर्यादया भासते । 'रथो गच्छति' इत्यत्र 'गमनानुकूलव्यापारवान् रथः' इति शाब्दबोधः ॥ स्नात्वा गच्छति इत्यत्र गमनप्रागभावावच्छिन्नकालीनस्नानकर्ता गमनानुकूलवर्तमानकृतिमान्' इति शाब्दबोधः ॥ क्त्वाप्रत्ययस्य कर्ता पूर्वकालीनत्वं चार्थः ॥ एवमन्यत्रापि वाक्ये बोध्यम् ॥

इति शब्दनिरूपणम्

अयथार्थानुभवस्य कति भेदाः

अयथार्थानुभवस्त्रिधा—संशयविपर्ययतर्कभेदात् ॥

संशयस्य लक्षणं उच्यताम

एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यज्ञानं संशयः (१) । यथा—'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति ॥

(न्यायबो०) यथार्थानुभवं निरूप्यायथार्थानुभवं विभजते संशय इत्यादिना ॥ एकेति ॥ 'एकधर्मावच्छिन्न विशेष्यतानिरूपितभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयः । भाव द्वयकोटिकसंशयाप्रसिद्धेः 'स्थाणुर्वा' इत्यत्र स्थाणुत्वस्था णुत्वाभावपुरुषत्व रूपत्वाभाव एककोटिक एव ॥

(पदकृ०) अयथार्थानुभवं विभाजते—अयथार्थ इति। संशयं लक्षयति एकेति ॥ एकस्मिन्धर्मिण्येकस्मिन्पुरोवा र्तिनि पदार्थे विरुद्धा व्यधिकरणा नानाधर्माः स्थाणुत्वपुरुष-त्वादयस्तेषां वैशिष्ट्यं सम्बन्धः, तदवगाहि ज्ञानं संशयः, इत्यर्थः ॥ घटपटौ इति समूहालम्बनज्ञानस्य घटत्वपटत्व

---

(१) सच संशयोऽपि साधारणधर्मधीजन्यत्वेनासाधारण धर्मधी जन्यत्वेन विप्रतिपत्ति जन्यत्वेन च त्रिविधो भवति=कोटि द्वय स्मरण पूर्वक विशेषादर्शनं संशयमात्रे हेतुः अत्राद्यस्य मूले एवोदाहरणं साधारणधर्मस्त्वत्र पुरुषत्वनिश्चायककरादिमत्त्वं= स्थाणुत्व निश्चायकवक्र कोटरादिमत्वमिति॥द्वितीयो यथा शब्द त्वं नित्यानित्य व्यावृत्तं शब्द मात्र वृत्तीति ज्ञानेन शब्दो नित्योनवेति संशयः तृतीयो यथा प्रामाण्यं स्वतोग्राह्यं परतोवेति संशयः इति ॥

रूपविरुद्धनानाधर्म वैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसक्तिवारणाय एकस्मिन्निति ॥ 'घटः पृथिवी' इति ज्ञानस्यैकस्मिन्धर्मिणि घटे घटत्वपृथिवीत्वरूपनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसङ्गवारणाय 'विरुद्ध' इति ॥ घटत्वविरुद्धपटत्ववान्पटः इति ज्ञानेऽतिप्रसक्तिवारणाय 'नाना' इति ॥

विपर्ययस्य किं लक्षणम् ।

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः ॥ यथा शुक्तौ 'रजतम्' इति ॥

(न्यायबो०) मिथ्याज्ञानमिति ॥ 'अयथार्थज्ञानम्' विपर्ययः ॥ विपर्ययो नाम भ्रम इत्यर्थः ॥

(पदकृ०) मिथ्येति ॥ यथार्थज्ञानवारणाय 'मिथ्या' इति । अयथार्थवारणाय 'ज्ञान' इति ॥

तर्कस्य किं लक्षणम् ।

व्याप्यारोपेण [१] व्यापकारोपस्तर्कः ॥

---

१ व्याप्यस्यारोप आहार्य्यं ज्ञानम् तच्च बोध कालीनेच्छाजन्यं तेनापाद्यो योऽव्यापकस्यारोपः स तर्क इत्यर्थः उदाहरणंच यदि वन्हिर्नस्यादिति अत्रहि वन्ह्यभावरूप व्याप्यस्यारोपेण व्यापको धूमाभाव आरोप्यते व्यापकत्वमधिकदेश वृत्तित्वम् ॥ व्याप्यत्वंचाल्पदेशवृत्तित्वम् ॥ अस्ति चैतद्द्वयो गोलकधिकरण वृत्तित्वा सत्वेन धूमाभाव वन्ह्यभावयोरिति ॥ एतादृश रूपेणास्य विषय परिशोधकत्वम् ॥ व्यभिचार संशय निवर्तकत्वं तु

यथा 'यदि वह्निर्नस्यात् तर्हि धूमोऽपि नस्यात् इति ॥

(न्यायबो०) व्याप्यारोपेणेति ॥ तर्के (१) व्याप्यास्य व्यापकस्य च व्यतिरेकविधिनिश्चयः कारणम् ॥ अन्यथा (२) बाधनिश्चयाभावे इष्टा (३) पत्तिदोषेण तर्का (४) नुत्पत्तेः ॥

(पदकृ०) व्याप्येति ॥ असम्भववारणाय 'व्याप्यारोपेण इति । पुनरसंभववारणाय व्यापकारोप इति । अत्र वन्ह्यभावो व्याप्यः, धूमाभावो व्यापकः, यद्यपि तर्कस्य विपर्ययात्मकत्वेन पृथग्विभागोऽनुचितः ॥ तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वात् स उचितः, इति बोद्धव्यम् ॥ स्वप्नस्तु

यदि धूमो वन्हिव्यभिचारीस्यत्तदा वन्हिजन्यो नस्यादित्येतास्य रूपेणेति=अत्रापि वन्हि व्यभिचारित्व वन्हि जन्यताभाव व्याप्यत्वमिति बोध्यम् ।

१ अयम्भावः यदि वन्हिनस्यात्तर्हि धूमोऽपि नस्यादित्यादि स्थले व्याप्यस्य वन्ह्यभावस्य व्यापकस्य धूमाभावस्य च व्यतिरेकविध निश्चयो धूम सत्वेन वन्हिसत्वनिश्चयः कारणमित्यर्थः ॥

२ आहार्य्यज्ञान रूपव्याप्यव्यापकयोर्विपरीतबाधनिश्चयाभावे ॥

३ धूमोऽपिमाभवत्वितीष्टापत्ति दोषेणेत्यर्थः ॥

४ तर्कस्वरूपानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

पुरीतद्बहिर्देशान्तर्देशयोः संधौ सिंधीनाड्यां वा मनसि स्थिते, अदृष्टविशेषेण धातुदोषेण वा जन्यते । स च मानस विपर्ययान्तर्भूतः ॥

स्मृतेः कति भेदाः ।

स्मृतिरपि द्विधा, यथार्था, अयथार्था च ॥

प्रमाजन्या यथार्था । अप्रमाजन्याऽयथार्था ॥

सुखस्य किं लक्षणम् ।

सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम् ॥

(न्यायबो०) सुखं निरूपयति—अनुकूलेति ॥ 'इतरेच्छा (५) नधीनेच्छाविषयत्वम् इति निष्कर्षः ॥ यथाश्रुते अनुकूलत्वप्रकारकवेदनीयत्वस्य (वेदनाविशेष्यत्वस्य) 'घटोऽनुकूलः' इत्याकारकज्ञानदशायामनुकूलप्रकारक—ज्ञानविशेष्यत्वस्य घटादावपि सत्वाद्धटादावतिव्याप्तिः'—इति निष्कृष्टलक्षणमुक्तम् ॥ भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय 'इतरेच्छानधीन' इतीच्छाविशेषणम् । सुखेच्छायाः सुखत्वप्रकारकज्ञानमात्रजन्यत्वात् ॥

[पदकृ०—] सुखं निरूपयति सर्वेषामिति ॥ सर्वात्मनाम् 'अनुकूलं' इति वेद्यं यत् 'तत्सुखम्' इत्यर्थः ॥

५. सुखं विहाय सर्वत्र धनधान्यादौ सुखेच्छाधीनेच्छाविषयत्वं सुखेचान्येच्छानधीनेच्छा विषयत्वं नहि सुखमप्यन्यार्थमपेक्षते इति भावः ॥

'अहं सुखी' इत्यनुभवसिद्धसुखत्वजातिमद् धर्ममात्रासाधारणकारणगुणो वा सुखम् ॥ अत्र दुःखवारणाय सर्वेषाम्' ति ॥

दुःखस्य किं लक्षणम् ।

प्रतिकूलतया वेदनीयं दुःखम् ।

[न्यायबो०] दुःखं निरूपयति प्रतिकूलेति ॥ अत्रापि इतरद्वेषानधीनद्वेषविषयत्वम् इति निष्कृष्टलक्षणम् द्वेषविषयत्वमात्रोक्तौ सर्पादावतिव्याप्तिः, तद्वारणाय 'इतरद्वेषाधीन—' इति द्वेषविशेषणम् ॥ सर्पजन्यदुःखादौ द्वेषात् सर्पेऽपि द्वेषः, इति सर्पस्य सर्पजन्यदुःखादौ द्वेषविषयत्वात् । अन्यद्वेषाधीन द्वेषविषयत्वरूपदुःखलक्षणस्य सर्पादौ नातिव्याप्तिः ॥ फलेच्छा उपायेच्छां प्रति कारणम् । अतः फलेच्छावशादुपायेच्छा भवति ॥ एवं फले द्वेषादुपाये द्वेषः ।

(पदकृ०) प्रतिकूलेति ॥ दुःखत्वजातिमद् अधर्ममात्रासाधारणकारणगुणो (वा) दुःखम् ॥ पदकृत्यं पूर्ववत् ॥

इच्छा लक्षणं वद । द्वेषलक्षणम् । प्रयत्न लक्षणम् ।

इच्छा कामः ॥ क्रोधो द्वेषः ॥ कृतिः प्रयत्नः ॥

(पदकृ०) इच्छां निरूपयति—इच्छेति ॥ 'कामः' इति पर्यायः ॥ इच्छात्वजातिमती—इच्छा ॥ सा द्विधा—फलेच्छा उपायेच्छा च ॥ फलम् सुखादिकम् । उपायो

यागादिः ॥ द्वेषं निरूपयति—क्रोध इति ॥ 'द्वेष्मि इत्यनुभवसिद्धद्वेषत्वजातिमान् द्विष्टसाधनताज्ञानजन्यगुणो वा द्वेषः ॥ प्रयत्नं निरूपयति कृतिरिति ॥ प्रयत्नत्वजातिमान् प्रयत्नः ॥ स त्रिविधः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् ॥ इच्छाजन्यो गुणः प्रवृत्तिः ॥ द्वेषजन्यो गुणो निवृत्तिः ॥ जीवनादृष्टजन्यो गुणो जीवनयोनिः ॥ स च प्राणसंचारकारणम् ॥

धर्म लक्षणम

विहितकर्मजन्यो धर्मः ॥ निषिद्धकर्मजन्योऽधर्मः ॥

(न्यायबो०) धर्माधर्मौ निरूपयति—विहितेति ॥ वेदविहित इत्यर्थः ॥ निषिद्धेति ॥ 'वेदनिषिद्ध' इत्यर्थः ॥

[पदकृ०] धर्ममाह—विहितेति ॥ 'वेदविहित—' इत्यर्थः ॥ अधर्मवारणाय 'वेदविहित—' इति ॥ यागादि क्रियावारणाय ' कर्मजन्य' इति स च कर्मनाशाजलस्पर्शकीर्तन [१]—भोग—तत्वज्ञानादिना—नश्यति ॥ अधर्म लक्षणमाह—निषिद्धेति ॥ 'वेदेन' इत्यर्थः[२]॥ धर्मवारणाय 'वेदनिषिद्ध इति । निषिद्धक्रियावारणाय 'कर्मजन्य' इति ॥ स च भोगप्रायश्चित्तादिना नश्यति ॥ एताव

(१) कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् । गण्डकी बाहुतरणाद्धर्मः क्षरतिकीर्तनादित्युक्तेरिति ।

(२) मा हिंस्यादिति निषिद्ध हिंसादि कर्मजन्यम् ।

'अदृष्टम्' इति कथ्यते, वासनाजन्यौ च ॥ वासना च विलक्षणसंस्कारः ।

आत्ममात्रवृत्तयो विशेष गुणाः के ।

बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः । बुद्धीच्छाप्रयत्ना नित्या अनित्याश्च । नित्या ईश्वरस्य । अनित्या जीवस्य ।

(न्यायबो०) बुद्ध्यादयोऽष्टाविति ॥ बुद्धि सुख-दुःखद्वेष प्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा इत्यर्थः ॥

संस्कार लक्षणं तद्भेदान् वृत्तींश्च निरूपयत ।

संस्कारस्त्रिधा—वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति ॥ वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः ॥ अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना—आत्ममात्रवृत्तिः ॥ अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः स्थितिस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिः ॥ इति गुणाः ॥

(न्यायबो०) संस्कारं विभजते—संस्कार इति ॥ भावनां लक्षयति । अनुभवेति । अनुभवजन्यत्वे सति स्मृति हेतुत्वं भावनाया लक्षणम् ॥ अत्रानुभवजन्यत्वे

सतीति विशेषणानुपादाने आत्ममनःसंयोगेऽतिव्याप्तिः आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रं प्रत्यसमवायिकारणत्वेन स्मृतिं प्रत्यपि कारणत्वादतस्तदुपादानम्। आत्ममनः संयोगस्यानुभवजन्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः तावन्मात्र कृतेऽनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिः ध्वंसंप्रति प्रतियोगिनः कारणत्वेनानुभवध्वंसस्याप्यनुभवजन्यत्वादतः स्मृतिहेतुत्वोपादानम् अनुभवध्वंसे हेतुत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति ॥

(पदकृ०) संस्कारं विभजते —संस्कार इति ॥ सामान्यगुणात्मविशेषगुणोभयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमान् संस्कारः ॥ घटादिवारणाय 'गुणत्वव्याप्य' इति । संयोगादिवारणाय 'आत्मविशेषगुणोभयवृत्तिः' इति, ज्ञानादिवारणाय 'सामान्यगुण' इति ॥ द्वितीयादिपतनासमवायिकारणं, वेगः ॥ रूपादिवारणाय 'द्वितीयादिपतन' इति । कालादिवारणाय 'असमवायि' इति ॥ भावनां लक्षयति—अनुभवेति ॥ आत्मादिवारणाय प्रथमदलम् । अनुभवध्वंसवारणाय द्वितीयदलम् ॥ स्थितिस्थापकमाह—अन्यथेति ॥ पृथिवीमात्रसमवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्वं स्थितिस्थापकत्वम् ॥ गन्धत्वमादाय गन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय 'संस्कारत्वव्याप्य' इति । भावनात्वमादाय भावनावारणाय 'पृथिवीसमवेत' इति । स्थितिस्थापकरूपान्यतरत्वमादाय रूपवारणाय 'जाति' इति ॥ इति गुणा इति ॥

द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान् गुणः ॥ द्रव्यकर्मणोर तिव्याप्तिवारणाय विशेषणदलम् । सामान्यादावतिव्याप्ति वारणाय विशेष्यदलम् ॥

कर्मणः किं लक्षणम् ।

चलनात्मकं कर्म ॥ ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरु त्क्षेपणम् ॥ अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् ॥ शरीरसन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् ॥ विप्रकृष्ट संयोगहेतुः प्रसारणम् ॥ अन्यत्सर्वं गमनम् ॥

(न्यायबो०) कर्म निरूपयति—चलनात्मकमिति ॥

(पदकृ०) चलनेति ॥ संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणं कर्म ॥ हस्तपुस्तकसंयोगवारणाय सत्यन्तम् । घटादिवारणाय विशेष्यदलम् ॥ ऊर्ध्वेति ॥ अपक्षेपणवारणाय 'ऊर्ध्व' इति । कालादिवारणाय 'असाधारण' इत्यपि बोद्धव्यम् ॥ अधोदेशेति ॥ उत्क्षेपणवारणाय 'अधोदेश' इति । कालादिवारणाय 'असाधारण' इत्यपि देयम् ॥ शरीरेति ॥ प्रसारणादिवारणाय 'शरीरसन्निकृष्ट' इति कालादिवारणाय 'असाधारण' (पदम्) देयम् ॥ विप्रकृष्टेति ॥ उत्क्षेपणादिवारणाय 'विप्रकृष्ट' इति । कालादिवारणाय 'असाधारण' (पदम्) मावश्यकम् ॥

सामान्यलक्षणम् ।

नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम् ॥ द्रव्यगुणकर्मवृत्ति । परं सत्ता अपरं द्रव्यत्वादि ॥

(न्यायबो०) सामान्यं निरूपयति–नित्यमेकमनेकानुगतमिति ॥ नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं जातेर्लक्षणम्'—इत्यर्थः ॥ नित्यत्वविशेषणानुपादाने अनेकसमवेतत्वमात्रोपादाने संयोगादावतिव्याप्तिः तत्राप्यनेकसमवेतत्वस्य सत्वात् ॥ अनेकसमवेतत्वानुपादाने नित्यत्वामात्रोपादाने आकाशादावतिव्याप्तिः, तद्वारणाय 'अनेकसमवेतत्वम्' । अनेकसमवेतत्वानुपादाने नित्यत्वविशिष्टसमवेतत्वमात्रोक्तावाकाशगतैकत्वपरिमाणादौ जलपरमाणुगतरूपादौ चातिव्याप्तिः जलपरमाणुगतरूपादेराकाशगतैकत्वपरिमाणादेर्नित्यत्वात् ' समवेतत्वाच्च अतः अनेक इति समवेतविशेषणम् ॥

(पदकृ०) नित्यमिति संयोगादिवारणाय 'नित्यम्' इति कालादिपरिमाणवारणाय 'अनेक' इति अनेकानुगतत्वं च समवायेन बोध्यम् । तेन नात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिः ॥

विशेष लक्षणम् ।

नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः ॥

(न्यायबो०) नित्यद्रव्यवृत्तय इति ॥ नित्यद्रव्येषु परमाण्वादिषुर्वर्तमानाः अतएव व्यावर्तका इतरभेदानुमिति

हेतवः नित्यद्रव्यवृत्तित्वरूपपक्षधर्मता प्रयोज्येतरभेदानुमापकताशालिन इत्यर्थः । नित्यद्रव्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितैकमात्रवृत्तिभेदानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वं विशेषाणां लक्षणमितिभावः ॥ पार्थिवपरमाणौ जलादि भेदानुमापकगन्धेतिव्याप्तिवारणायैकमात्रवृत्तित्वं भेदविशेषणम् ॥ घटादौ तदितरभेदानुमापके तद्रूपादावतिव्याप्तिवारणाय निरूपितान्तं प्रकारताविशेषणम् । एतेन व्यावर्तका इत्यस्य नित्यद्रव्यविशेष्यकेतरभेदानुमितिप्रयोजका इत्यर्थकतया लक्षणपरत्वेन साफल्येपि नित्यद्रव्यवृत्तय इति विफलमेव स्वरूपाख्यातस्यापि कृतत्वादित्तिप्रत्युक्तम ॥

(पदकृ०) नित्यद्रव्यवृत्तय इति घटत्वादिवारणाय 'नित्यद्रव्यवृत्तयः' इति । आत्मत्वमनस्त्ववारणाय 'आत्मत्वमनस्त्वभिन्नत्वे सति' इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

समवायस्य किं लक्षणम् ।

नित्यसंबन्धः समवायः । अयुतसिद्धवृत्तिः । ययोर्द्वयोर्मध्य एकमपराश्रितमेवावतिष्ठते, तावयुतसिद्धौ । यथा अवयवावयविनौ, गुणगुणिनौ, क्रियाक्रियावन्तौ, जातिव्यक्ती, विशेषनित्यद्रव्ये चेति ॥

(न्यायबो०) समवायं निरूपयति—नित्येति ॥ संबन्धत्वविशिष्टप्रतीतिनियामकत्वम् ॥ तावन्मात्रोक्तौ संयोगे ऽतिव्याप्तिः अतो 'नित्य' इति विशेषणम् ॥ अयोर्मध्य इति ॥ यन्निष्ठकालनिरूपिताधेयतासामान्यं यदवच्छिन्नं तदुभयान्यतरत्वमयुतसिद्धत्वमित्यर्थः ।

(पदकृ०) नित्येति ॥ आकाशादिवारणाय 'संबन्धः' इति । संयोगवारणाय 'नित्य' इति। स्वरूपसंबन्धवारणाय तद्भिन्न इत्यपि ॥

प्रागभावस्य किं लक्षणम् ।

अनादिः सान्तः प्रागभावः ॥ उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य ॥

(न्यायबो०) प्रागभावं निरूपयति—अनादिरिति ॥

(पदकृ०) प्रागभावं लक्षयति-अनादिरिति ॥ घटादि वारणाय प्रथमदलम् । परमाणुवारणाय द्वितीयदलम् ॥ 'पुनः प्रागभावः कस्मिन् कालेऽस्ति' इत्यत आह—उत्पत्तेरिति ॥ कार्यस्योत्पत्तेः प्राक् स्वप्रतियोगिसमवायिकारणे वर्तते इत्यर्थः ॥

प्रध्वंसस्य किं लक्षणम् ।

सादिरनन्तः प्रध्वंसः ॥ उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य ॥

(न्यायबो०) ध्वंसं निरूपयति—सादिरिति ॥

(पदकृ०) ध्वंसं लक्षयति–सादिरिति । घटादिवारणाय 'अनन्त, इति । आत्मादिवारणाय 'सादि' इति ॥ उत्पत्तीति । 'कार्यस्योत्पत्त्यनन्तरं स्वप्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिरित्यर्थः, स च 'ध्वस्त' इति प्रत्ययविषयः ॥

अत्यन्ताभावस्य किं लक्षणम्

त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः॥ यथा 'भूतले घटो नास्ति' इति ॥

(न्यायबो०)अत्यन्ताभावं निरूपयति = त्रैकालिकेति ॥ प्रागभावाप्रतियोगित्वेसतिध्वंसाप्रतियोगित्वेसत्यन्योन्याभाव भिन्नत्वे सत्यभावत्वमत्यन्ताभावस्य लक्षणम्। ध्वंसप्रागभावान्योन्याभावाकाशाभावादीनां वारणाय यथाक्रमं विशेषणोपादानम् । वस्तुतस्तु संसर्गाभावत्वन्तादात्म्यभिन्नसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वध्वंसप्रागभावयोश्च नसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति मतेनैव तद्वारणे त्रैकालिके तिस्वरूपाख्यानमेवेतिबोध्यम् ॥

(पदकृ०) अत्यन्ताभावं लक्षयति—त्रैकालिक इति ॥ 'त्रैकालिकत्वे सति संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः' ॥ ध्वंसप्रागभाववारणाय 'त्रैकालिक' इति । भेद वारणाय 'संसर्ग' इत्यादि ॥

अन्योन्याभावस्य किं लक्षणम्

तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः ॥ यथा 'घटः पटो न' इति ॥

(न्यायबो०) अन्योन्याभावं निरूपयति-तादात्म्येति । अभावत्रयवारणाय विशेषणं घटाभाववान्नेति प्रतीतिविषय घटादिवारणाय विशेष्यम् ॥

(पदकृ०) अन्योन्याभावं लक्षयति-तादात्म्येति । प्रागभावप्रध्वंसाभाववारणाय 'तादात्म्य' इति ॥ अत्यन्ताभाववारणाय तादात्म्यत्वेनतादात्म्यसंबन्धो विशेषणीयः ॥

संसर्गाभावभिन्नाभावत्वमन्योन्याभाव लक्षणम्

सर्वेषामेव पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वेवान्तर्भावात् 'सप्तैव पदार्थाः' इति सिद्धम् ॥

(न्यायबो०) ननु सादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थानामनिरूपणेन न्यूनतेत्यत आह सर्वेषामिति ॥ 'प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितंडाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' इति न्यायस्यादिमसूत्रउक्तानां 'प्रमाणप्रमेयादीनाम्' इत्यर्थः । विस्तरस्त्वन्यत्रानुसंधेयः ॥

(पदकृ०) पदार्थज्ञानस्य परमप्रयोजनं 'मोक्षः' इत्यामनन्ति स च आत्यन्तिकैकविंशतिदुःखध्वंसः ॥ आत्यन्तिक-

त्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वम् ।। दुःखध्वंसस्येदानीमपि सत्वेनास्मदादीनामपि मुक्तत्वापत्तिवारणाय कालीनान्तम् ।। मुक्त्यात्मकदुःखध्वंसस्यान्यदीयदुःखप्रागभावसमान कालीनत्वाद्वामदेवादीनां मुक्तात्मनामप्यमुक्तत्वप्रसङ्गात् ' स्वसमानाधिकरण ' इति प्रागभावविशेषणम् , दुःखानि चैकविंशतिः शरीरम् षडिन्द्रियाणि, षड्विषयाः षड्बुद्धयः, सुखं दुःखं चेति ।। दुःखानुषङ्गित्वाच्च शरीरादौ गौणदुःखत्वम् ।। तथा च 'आत्मावारेश्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रुतेरात्मज्ञान साधननिदिध्यासनसाधनमननसाधनत्वं पदार्थज्ञाने संजाघटीति ।। एवं च सति तत्त्वज्ञाने शरीरपुत्रादावात्मत्वस्वीयत्वाभिमानरूपमिथ्याज्ञानस्य नाशः । तेन दोपाभावः तेन प्रवृत्त्यनुत्पत्तिः, ततस्तत्कालीनशरीरेण कायव्यूहेन वा भोगतत्वज्ञानाभ्यां कर्मणां नाशः ततो जन्माभावः ।।

"नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।
ज्ञानं च विमली कुर्वन्नभ्यासेन च पाचयेत्
अभ्यासात्पक्वविज्ञाने कैवल्यं लभते नरः ।।"

इत्यादिवचनात् "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इति श्रुतेश्च सगुणोपासनाकाशीमरणादेरपि तत्वज्ञानद्वारा मुक्ति-

हेतुत्वम् ॥ अत एव 'परमेश्वरः काश्यां तारकमुपदिशति' इति सारम् ॥

काणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये ।
अन्नंभट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः ॥१॥

(न्यायबो०) इति श्रीमत्सर्वस्यविद्वन्मुकुटश्रीगोवर्धनकृता तर्कसंग्रहव्याख्या न्यायबोधिनी समाप्ता ॥

(पदकृ०) चक्रे चन्द्रजसिंहो हि पदकृत्यमिदं शुभम् ।
परोपकारकरणं माधवो वीक्षतां परम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्तत्रभवद् (?) गुरुत्तसिंह शिष्यश्रीचन्द्रसिंह विरचितं पदकृत्यं समाप्तिमगात् ॥

सूचीपत्र ।

तुलसीदासकृत रामायण गुटका भाषा टीका ।

यह पुस्तक छोटे आकार में उतने ही विषय सहित है जितना कि बड़ी पुस्तक में है । चिकने सुन्दर कागज़ पर छपवा कर प्रकाशित की गई है जिसमें ग्राहक लोगों को सफर इत्यादि में अपने साथ रखने सुविधा हो । मूल्य— ४)

तुलसीदासकृत रामायण मूल आठकाण्ड ।

यह रामायण पण्डितों द्वारा उत्तमता पूर्वक शुद्ध कराकर महात्म्य, दीपक, तुलसीदासजी का जीवनचरित्र, श्लोकार्थ, छन्दार्थ, गूढ़ार्थ, दीपिका और चित्रों व अष्टम लवकुश काण्ड सहित सुन्दर मोटे बम्बइया अक्षरों में छपवाकर सुन्दर कपड़े की जिल्द बनवाई गई है । मूल्यः— ३)

तुलसीदासकृत रामायण मूल छोटा गुटका ।

इसमें सातो काण्ड के अतिरिक्त लवकुश काण्ड और गुसाईंजी का जीवनचरित्र, गूढ़ार्थ, दीपिका, विशयबन्धन यथार्थक पाठ करने की विधि सहित चिकने कागज़ पर उम्दा जिल्द के सहित छपवा कर तय्यार हुआ है । मूल्यः— १।)

रामायण गुटका तुलसीकृत ।

यह गुटका ऊपर लिखे गुटके के साइज़ से बड़ा है और इसका अक्षर भी मझोला है । पक्की जिल्द सहित मूल्यः— १)

पता—भार्गव पुस्तकालय, चौक, बनारस ।

तुलसीकृत रामायण के अलग अलग काण्ड।

यह कांड ग्राहकों के सुबीते के लिये छोटे तथा मोटे अक्षरों में छपवाकर प्रकाशित किया है। जिनका मूल्य अलग अलग लिखते हैं।

रामायण सुन्दर काण्ड बड़ा मोटा अक्षर—	≡)
" " " मझोला	=)
" गुटका मोटा अक्षर (पाकेट में रखने योग्य)	=)

पता-भार्गव पुस्तकालय, चौक, बनारस।

रामायण किष्किन्धा काण्ड बड़ा	=)
" " " " मझोला	-)॥
" " पाकेट साइज	=)
रामायण अयोध्या काण्ड बड़े अक्षरों में	।=)
" " बाल काण्ड " " "	।-)
" " आरण्य काण्ड " " "	=)
" " लंका काण्ड " " "	।-)
" " उत्तर काण्ड " " "	।-)
" " लवकुश काण्ड " " "	।)

रामायण आठो काण्ड आल्हा में वर्णन की गई है। इसके पढ़ने में बड़ा आनन्द आता है। मूल्यः- ।)

आल्हा लङ्का काण्ड। "	।)
" सुन्दर काण्ड "	।)

कवितावली रामायण।

इसमें गोस्वामी तुलसीदास जी के बनाए हुए सातो काण्ड के कवित्त हैं। -)

निम्न लिखित पुस्तकें परीक्षार्थी विद्यार्थियों के लिये अतीव उपयोगी हैं, और विक्रयार्थ प्रस्तुत रहती हैं, विशेष जानने के लिये बड़ा सूचीपत्र मँगाकर देख लीजिये।

पुस्तक		मूल्य
तर्कसंग्रह	मूल्य	॥)
हितोपदेश मूल	,,	॥=)
,, भाषाटीका	,,	१॥)
लघुसिद्धान्तकौमुदी टिप्पणी सहित	,,	॥।)
किरातार्जुनीय सर्ग २ सटीक	,,	।=)
कारकावली—(सिद्धान्तमुक्तावली) टीका सहित	,,	॥।=)
शीघ्रबोध सटीक	,,	॥)
सारस्वतव्याकरण	,,	।=)

पुस्तक मिलने का पता—

मैनेजर—भार्गव पुस्तकालय,

चौक, बनारस सिटी।